

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»**

Кафедра психології

«До захисту допущено»

Завідувач

кафедри _____
(підпис)

(наукове звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

« ____ » _____ 2026 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему: «Особливості розвитку емпатії у дітей молодшого
шкільного віку»

Виконала:

студентка групи ТУод-8-24-М1ПС(2,0здс)
(шифр групи)

Освітньої програми: «Психологія»

Спеціальності: 053 Психологія
(код і найменування спеціальності)

Баландіна Ірина Валеріївна
(ПІБ студента)

(підпис студента)

Керівник: доктор філ. наук, доцент
Нерубасська Алла Олександрівна

(підпис наукового керівника)

2026 р.

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩІЙ НАВЧАЛЬНИЙ
ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ»

Кафедра психології

Рівень вищої освіти: другий (магістерський) рівень

Спеціальності: 053 «Психологія»

Освітньої програми: «Психологія»

«Затверджую»

Завідувач кафедри _____
(підпис, ПІБ)

(вчене звання, науковий ступінь, ПІБ)

«_____» _____ 2026р.

Завдання

на кваліфікаційну роботу студентки

Баландіної Ірини Валеріївни

1.Тема кваліфікаційної роботи «Особливості розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку»

Керівник кваліфікаційної роботи: док. філософ. наук, доцент Нерубасська А.О.

(посада, науковий ступінь, вчене звання)

2. Строк подання студентом кваліфікаційної роботи на попередній захист травень 2026 р.

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи (рекомендовані науковим керівником та відповідним методичним забезпеченням /окремі аспекти роботи, обсяги роботи Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи та загальних висновків, списку використаних джерел (82 найменування). Загальний обсяг роботи – 94 друкованих сторінок, обсяг основної частини роботи складає 80 сторінки.

4. Необхідний графічний та аналітичний матеріал за темою дослідження:
. Кваліфікаційна робота містить 10 таблиць, 4 рисунків та 3 додатки.

5. Календарний план виконання кваліфікаційної роботи

№ з/ п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строки виконання		Примітка
		Планові	Фактичні	
1.	Збір та опрацювання наукових джерел	листопад 2025	листопад 2025	
2.	Написання вступу	грудень 2025	грудень 2025	

3.	Розділ 1. Теоретичні засади розвитку емпатії в молодшому шкільному віці	січень 2025	січень 2025	
4.	Розділ 2. Емпіричне дослідження проявів емпатії у молодших школярів	лютий 2026	лютий 2026	
5.	Розділ 3. Психолого-педагогічна система розвитку емпатії в умовах сучасної школи	березень 2026	березень 2026	
6.	Висновки	квітень 2026	квітень 2026	
7.	Оформлення списку використаних джерел	квітень 2026	квітень 2026	
8.	Подання роботи на перевірку керівнику	квітень 2026	квітень 2026	
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	травень 2026	травень 2026	

АНОТАЦІЯ

Баландіна Ірина Валеріївна

Особливості розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку
Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня магістра психології.

Київ: ПрАТ «ВНЗ «МАУП», 2026. 94 с

Роботу присвячено дослідженню феномену емпатії у дітей молодшого шкільного віку. Особлива увага приділяється умовам інклюзивного класу, де взаємодія нейротипових учнів із дітьми з особливими освітніми потребами за умови системного педагогічного супроводу стає потужним чинником розвитку здатності до емоційного розуміння та співпереживання.

Актуальність теми обумовлена впливом воєнного стану в Україні, масового вимушеного переміщення та зростання кількості інклюзивних класів на навчальний процес в українській початковій школі. Тому проблема цілеспрямованого розвитку емпатії у молодших школярів набуває особливої психолого-педагогічної значущості. Молодший шкільний вік є сенситивним для формування просоціальної спрямованості особистості, проте педагогічна практика свідчить про недостатню методичну готовність вчителів до системної роботи з емоційним розвитком учнів – особливо в умовах класів зі змішаним нейрологічним складом.

Об’єкт дослідження: емпатія як психологічний феномен у структурі емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: психолого-педагогічні особливості розвитку емпатії у дітей 6-10 років в умовах інклюзивного шкільного середовища.

Мета: виявити та теоретично обґрунтувати особливості розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку, а також розробити науково обґрунтовану психолого-педагогічну систему методичної підтримки її формування в умовах сучасної інклюзивної школи.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення); емпіричні (ТЕС, BES, FPRT, авторські анкети, структуроване педагогічне спостереження); математично-статистичні (критерій Краскела-Воліса, U-критерій Манна-Уїтні, χ^2 Спірмана, η^2 , r Розенталя, тематичний аналіз).

Досліджено теоретичні підходи до феномену емпатії, охарактеризовано вікові та нейробіологічні передумови її розвитку, розкрито роль педагога та інклюзивного середовища. Проведено емпіричне дослідження ($n=60$, 1-4 класи). Встановлено значущу вікову динаміку показників ТЕС, гендерні відмінності за афективним компонентом BES, негативний зв’язок між стресовим навантаженням і рівнем розуміння емоцій. Розроблено та обґрунтовано систему з 8 психолого-педагогічних стратегій, диференційованих за віковими групами та типами ООП, і блок рекомендацій для шкільного психолога.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: емпатія, молодший шкільний вік, інклюзивна освіта, соціально-емоційне навчання, особливі освітні потреби.

ABSTRACT

Balandina Iryna Valeriyivna

Peculiarities of Empathy Development in Children of Primary School Age
Qualification work for the Master's degree in Psychology.

MAUP, 2026. 94 p.

The work is devoted to the study of the phenomenon of empathy in children of primary school age. Special attention is paid to the conditions of the inclusive classroom, where the interaction of neurotypical students with children with special educational needs, under the condition of systemic pedagogical support, becomes a powerful factor in developing the capacity for emotional understanding and compassion.

The relevance of the topic is conditioned by the impact of martial law in Ukraine, mass forced displacement, and the increasing number of inclusive classes in the Ukrainian primary school educational process. Therefore, the problem of the purposeful development of empathy in primary school students acquires particular psychological and pedagogical significance. Primary school age is a sensitive period for the formation of a pro-social orientation of the personality; however, pedagogical practice indicates insufficient methodological readiness of teachers for systematic work with the emotional development of students – especially in classrooms with a mixed neurological composition.

Object: empathy as a psychological phenomenon within the structure of emotional development in primary school children.

Subject: psychological and pedagogical peculiarities of empathy development in children aged 6-10 years within an inclusive school environment.

Aim: to identify and theoretically substantiate the features of empathy development in primary school children, and to develop a scientifically grounded psychological and pedagogical system of methodological support for its formation in the modern inclusive school.

Methods: theoretical (analysis, synthesis, generalization); empirical (TEC, BES, FPRT, author-developed questionnaires, structured pedagogical observation); mathematical and statistical (Kruskal-Wallis test, Mann-Whitney U-test, Spearman's η^2 , r Rosenthal's, thematic analysis).

Theoretical approaches to the phenomenon of empathy are investigated; the age-related and neurobiological prerequisites for its development are characterized; and the roles of the teacher and the inclusive environment are revealed. An empirical study was conducted ($n=60$, 1-4 grades). Significant age dynamics of TEC indicators were established, gender differences in the affective component of BES, and a negative correlation between stress load and the level of emotional understanding. A system of 8 psychological and pedagogical strategies, differentiated by age groups and types of special educational needs (SEN), was developed and substantiated, alongside a set of recommendations for school psychologists.

KEY WORDS: empathy, primary school age, inclusive education, social-emotional learning, special educational needs.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІСІ.....	11
1.1. Феномен емпатії в психології: сутність, структура та види	11
1.2. Вікові психологічні особливості емоційного розвитку дітей 6-10 років	17
1.3. Роль вчителя та освітнього середовища у формуванні емоційного інтелекту школярів.....	21
Висновки до першого розділу	26
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	28
2.1. Організація дослідження: вибір методів діагностики та процедура проведення.....	28
2.2. Характеристика рівнів розвитку емпатії в учнів (аналіз результатів діагностики).....	35
2.3. Особливості прояву емпатії у спілкуванні та поведінці дітей у шкільному середовищі.....	49
Висновки до другого розділу	56
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ШКОЛИ	59
3.1. Стратегії та практичні інструменти вчителя для розвитку емпатії в навчальному процесі.....	59
3.2. Специфіка виховання емпатії та прийняття в інклюзивному освітньому середовищі	65
3.3. Взаємодія школи та сім'ї як умова гармонійного емоційного розвитку дитини	69
3.4. Рекомендації для шкільного психолога	74
Висновки до третього розділу	76
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ	88

ВСТУП

Актуальність дослідження. Школа як соціальне середовище, що суттєво впливає на формування та розвиток особистості дітей, є тим середовищем, де закладаються основи емоційного інтелекту, здатності відчувати та розуміти іншого. І саме молодший шкільний вік, як сенситивний період для формування емпатійної свідомості, є вирішальним у становленні особистості дитини як суб'єкта міжособистісних стосунків.

В цьому контексті слід відзначити, що упродовж останніх десятиліть проблема емпатії перебуває в центрі уваги як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Теоретичне підґрунтя розуміння емпатії закладено у працях К. Роджерса, Т. Ліппса, Н. Роджерс, а також українських дослідників – І. Беґа, О. Кононко, В. Киричука, які розглядали емпатію як стрижневий компонент морального та емоційного розвитку дитини. Разом з тим, недостатньо вивченими залишаються питання конкретних механізмів розвитку емпатії в умовах інклюзивного навчання, де учні з особливими освітніми потребами (ООП) стають активними учасниками класного колективу.

Особливої актуальності набуває проблематика дослідження механізмів розвитку емпатії у дітей в контексті реформування української освіти: концепція Нової української школи (НУШ) визначає формування емоційного інтелекту, толерантності та здатності до співпереживання одними з ключових завдань початкової школи. Проте практика свідчить про недостатню методичну готовність педагогів до системної роботи з розвитку емпатії в учнів, особливо в класах з інклюзивним складом, що обумовлює актуальність теми даної магістерської роботи та визначає її мету та задачі.

Мета дослідження – виявити та теоретично обґрунтувати особливості розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку, а також розробити науково обґрунтовану психолого-педагогічну систему методичної підтримки її формування в умовах сучасної інклюзивної школи.

Відповідно до визначеної дослідницької мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових підходів до розуміння феномену емпатії: розкрити її сутність, структуру та види.
2. Охарактеризувати вікові психологічні особливості емоційного розвитку дітей 6-10 років як підґрунтя для формування емпатії.
3. Визначити роль учителя та освітнього середовища у розвитку емоційного інтелекту молодших школярів.
4. Організувати та провести емпіричне дослідження проявів емпатії в учнів 1-4 класів із залученням дітей з особливими освітніми потребами.
5. Проаналізувати рівні розвитку емпатії у молодших школярів та встановити особливості її прояву у шкільному середовищі.
6. Розробити та обґрунтувати систему психолого-педагогічних стратегій і практичних інструментів розвитку емпатії в умовах інклюзивного класу.
7. Визначити умови ефективної взаємодії школи та сім'ї як чинника гармонійного емоційного розвитку дитини.

Об'єкт дослідження – емпатія як психологічний феномен у структурі емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні особливості розвитку емпатії у дітей 6-10 років в умовах інклюзивного шкільного середовища.

Гіпотеза дослідження. Припускається, що у класах із системним застосуванням педагогом практик соціально-емоційного навчання (СЕН) в інклюзивному освітньому середовищі рівень прояву емпатії у молодших школярів буде вищим, ніж у класах без такої системної роботи; при цьому взаємодія з дітьми з ООП за умови педагогічного супроводу виступатиме додатковим чинником актуалізації механізмів емоційного розпізнавання та просоціальної поведінки у типово розвинених учнів.

Методи дослідження. Для досягнення мети та реалізації завдань використано комплекс взаємодоповнювальних методів:

- теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення та систематизація наукової літератури з проблем емпатії, емоційного розвитку та інклюзивної освіти;
- емпіричні: анкетування учнів 1-4 класів із застосуванням адаптованої проективно-ситуативної методики; опитування вчителів та батьків за авторськими анкетами; структуроване спостереження за поведінкою дітей у шкільному середовищі (ТЕС, ВЕС, FPRT, авторські анкети, структуроване педагогічне спостереження);
- математично-статистичні: кількісний та якісний аналіз результатів діагностики, групування даних за рівнями розвитку емпатії (критерій Краскела-Воліса, U-критерій Манна-Уїтні, r_s Спірмана, η^2 , r Розенталя, тематичний аналіз).

Практичне значення. Дослідження проводилося на базі загальноосвітнього навчального закладу. У дослідженні взяли участь 60 учнів 1-4 класів (по одному класу кожної паралелі), серед яких – діти з особливими освітніми потребами, що навчаються в умовах інклюзії. До дослідження також були залучені класні керівники та батьки учнів.

У роботі комплексно досліджено особливості розвитку емпатії у молодших школярів в умовах інклюзивного навчання з охопленням усіх вікових груп початкової школи (1-4 класи); встановлено взаємозв'язок між присутністю у класі дітей з ООП та рівнем емпатійних проявів у типово розвинених учнів; розроблено систему психолого-педагогічних стратегій розвитку емпатії, адаптовану до умов сучасної інклюзивної школи.

Результати дослідження можуть бути використані вчителями початкової школи, практичними психологами та соціальними педагогами для організації цілеспрямованої роботи з розвитку емпатії у класних колективах; батьками – для підтримки емоційного розвитку дітей у родині; методистами – при розробці навчально-методичних матеріалів з питань інклюзивної освіти та виховання емоційного інтелекту.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Загальний обсяг роботи – 94 сторінок основного тексту. Список використаних джерел містить 80 найменування. Робота містить 10 таблиць, 4 рисунків та 3 додатки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

1.1. Феномен емпатії в психології: сутність, структура та види

Проблема емпатії є однією з центральних у сучасній психологічній науці, оскільки здатність до розуміння та переживання емоційних станів іншої людини лежить в основі повноцінної міжособистісної взаємодії та морального розвитку особистості. Дискусії у науковому середовищі точаться навколо фундаментального питання: чи є емпатія переважно біологічним механізмом, закладеним еволюцією, чи результатом соціального навчання та досвіду – і, відповідно, чи піддається вона цілеспрямованому розвитку.

Термін «емпатія» (від грец. *empathia* – співпереживання) був уведений у науковий обіг у 1909 році американським психологом Е. Тітченером як переклад німецького поняття «*Einfühlung*» («вчування»), яке використовував Т. Ліппс для опису процесу проєкції власних переживань на зовнішні об'єкти та інших людей. Відтоді поняття зазнало суттєвої еволюції і наразі трактується значно ширше – як складний багатовимірний психологічний феномен.

У зарубіжній психології феномен емпатії досліджували К. Роджерс, М. Хоффман, Н. Айзенберг, Ф. де Вааль, Дж. Децті. К. Роджерс розглядав емпатію як здатність точно сприймати внутрішній світ іншої людини разом з його емоційними компонентами та смислами, зберігаючи при цьому власну ідентичність. Дж. Децті у фундаментальній праці «*Empathy: From Bench to Bedside*» обґрунтував міждисциплінарний підхід до вивчення емпатії, що охоплює нейробіологічні, когнітивні та поведінкові виміри [52]. М. Хоффман акцентував увагу на моральному вимірі емпатії, пов'язуючи її розвиток з

формуванням альтруїстичної та просоціальної спрямованості особистості [60].

Особливе значення для цілей нашого дослідження має позиція Дж. Закі – дослідника Стенфордського університету, який аргументовано доводить, що емпатія є не фіксованою рисою особистості, а навичкою, що піддається розвитку та вдосконаленню через цілеспрямовані зусилля [80]. Ця теза безпосередньо підтверджує педагогічну доцільність спеціальної роботи з розвитку емпатії у молодших школярів.

Сучасне нейропсихологічне дослідження К. Хейс суттєво уточнює розуміння механізмів емпатії: вчена демонструє, що базовий механізм емпатії – емоційне зараження – формується не як вроджена властивість, а конструюється у процесі соціальної взаємодії через асоціативне навчання [59]. Це положення має принципове значення: якщо емпатія є продуктом досвіду, освітнє середовище і педагог відіграють вирішальну роль у її становленні.

Вітчизняна психологічна традиція також зробила вагомий внесок у вивчення емпатії. І. Бех розглядає емпатію як морально-духовну якість особистості, що формується у процесі виховання і є основою гуманних міжособистісних стосунків. О. Кононко досліджувала емпатію у контексті особистісного становлення молодшого школяра в межах наукових студій Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. М. Савчин розглядає емпатію як фундамент відповідальної поведінки особистості [22].

Аналіз наукової літератури свідчить про відсутність єдиного визначення поняття «емпатія». Узагальнюючи різні підходи, можна виокремити кілька ключових трактувань:

- емпатія як афективна реакція;
- емпатія як когнітивний процес (розуміння позиції та внутрішнього стану іншого);
- емпатія як інтегративний феномен.

У контексті цього дослідження ми дотримуємося інтегративного підходу та розуміємо емпатію як здатність особистості розпізнавати, розуміти та співпереживати емоційним станам іншої людини, що виявляється у відповідних думках, почуттях і просоціальних діях.

Більшість сучасних дослідників розглядають емпатію як багатокомпонентне утворення. Найпоширенішою є трикомпонентна модель, що включає:

1. Афективний компонент – емоційне співпереживання, здатність відчувати те, що переживає інша людина; вікарне збудження емоцій у відповідь на емоційні стани партнера по взаємодії.

2. Когнітивний компонент – інтелектуальне розуміння внутрішнього стану, думок і мотивів іншої людини; здатність до децентрації та прийняття перспективи іншого (perspective-taking).

3. Поведінковий (конативний) компонент – готовність та реальна схильність до просоціальних дій: допомоги, підтримки, захисту іншої людини як результату емпатійного переживання.

Деякі дослідники виокремлюють також предикативну емпатію – здатність передбачати емоційні реакції іншого в різних ситуаціях – та рефлексивний компонент, пов'язаний з усвідомленням власних емпатійних переживань і їх регуляцією.

У науковій літературі представлені різні класифікації видів емпатії залежно від обраного критерію. За механізмом виникнення розрізняють:

- емоційне зараження (мимовільне «перейняття» емоцій іншого);
- симпатію (свідоме турботливе ставлення до переживань іншого);
- власне емпатію (глибоке розуміння з одночасним збереженням власної ідентичності).

За спрямованістю:

- егоцентрична емпатія (співпереживання, що слугує власним потребам суб'єкта);

– альтруїстична емпатія (спрямована на задоволення потреб іншого).

За характером об'єкта:

- міжособистісна (до конкретної людини);
- групова (до спільноти);
- естетична (до художніх образів);
- анімістична (до тварин та живих істот).

За рівнем усвідомленості:

- мимовільна (рефлекторна);
- довільна (свідомо регульована) емпатія.

Особливе місце займає так звана «темна емпатія» – здатність точно розуміти емоції іншого без афективного співпереживання, що описується у контексті досліджень «Темної тетради» (Dark Tetrad studies). Цей феномен підкреслює, що когнітивний компонент емпатії може існувати відносно незалежно від афективного.

Сучасні нейронауки суттєво збагатили розуміння біологічних основ емпатії. Відкриття дзеркальних нейронів (Дж. Різолатті та ін.) надало нейробіологічне підґрунтя феномену емоційного зараження: ці нейрони активуються як під час виконання певної дії, так і під час спостереження за аналогічною дією іншого [72].

Поряд з дзеркальними нейронами важливу роль у регуляції емпатії відіграють інші нейробіологічні системи. Зокрема, префронтальна кора забезпечує когнітивний контроль над афективними реакціями – здатність регулювати власне співпереживання та приймати перспективу іншого. Окситоцин – нейропептид, що виробляється гіпоталамусом, – виступає потужним нейробіологічним модулятором емпатії: дослідження свідчать про його роль у посиленні просоціальної поведінки, довіри та чуйності до соціальних сигналів. Ці дані підкреслюють нейропластичність емпатійних

механізмів, що відкриває реальні перспективи для педагогічного розвитку емпатії [52].

В умовах цифровізації суспільства, коли значна частина соціальної взаємодії молодших школярів переміщується в онлайн-простір, актуальності набуває феномен цифрової емпатії (digital empathy) – здатності розпізнавати та враховувати емоційні стани іншого у письмовій та візуальній онлайн-комунікації. Дослідники фіксують (табл. 1.1), що відсутність невербальних сигналів у цифровому спілкуванні створює додаткові виклики: дитина має навчитися «читати» емоційний підтекст там, де мімічні та тілесні підказки недоступні. Це робить роботу вчителя з розвитку емпатії ще більш значущою в контексті сучасного освітнього середовища.

Таким чином, емпатія є складним, багаторівневим психологічним феноменом, що охоплює афективні, когнітивні та поведінкові виміри особистості. Вона не є вродженою фіксованою властивістю, а формується та розвивається протягом усього життя – особливо інтенсивно в молодшому шкільному віці, коли дитина активно освоює соціальний світ і будує перші стійкі міжособистісні зв'язки.

Таблиця 1.1

Порівняльний аналіз визначень емпатії у зарубіжній та вітчизняній психологічній науці

Автор / джерело	Визначення емпатії	Акцент / компонент
К. Роджерс (1957, 1975)	Здатність точно сприймати внутрішній світ іншої людини разом з його емоційними компонентами та смислами, зберігаючи при цьому власну ідентичність («як ніби» ти є іншою людиною, але не втрачаючи «як ніби»)	Когнітивний + афективний; ідентичність спостерігача

М. Хоффман (2000) [60]	Вікарне збудження афекту, що більше відповідає ситуації іншої людини, аніж власній; розвивається від глобального злиття через «Я» іншого до контекстуальної емпатії до його становища	Афективний; стадійний розвиток
Н. Айзенберг (2006) [56]	Емоційна реакція, що виникає з розуміння або осягнення емоційного стану іншого та є конгруентною ситуації іншої людини	Афективний; диференціація від особистісного дистресу
Дж. Закі (2019) [80]	Не фіксована риса, а навичка, що включає емоційне зараження, перспективоприйняття та просоціальне занепокоєння; піддається свідомому розвитку	Трикомпонентна; мотиваційний аспект
І. Бех (2003) [2]	Морально-духовна якість особистості, що формується у процесі виховання і є основою гуманних міжособистісних стосунків; передбачає здатність переживати стан іншої людини як власний	Моральний; виховний контекст
О. Кононко (1998) [17]	Соціально-емоційна здатність, що формується в дошкільному і молодшому шкільному дитинстві через ідентифікацію, наслідування та засвоєння норм взаємодії з оточуючими	Соціалізаційний; онтогенетичний
М. Шпак (2017) [27]	Ключовий компонент емоційного інтелекту молодшого школяра; здатність розуміти та поділяти почуття інших, що розвивається у взаємозв'язку зі здатністю розуміти власні емоції	Когнітивний EI; вікова специфіка

Робоче визначення цього дослідження	Здатність особистості розпізнавати, розуміти та співпереживати емоційним станам іншої людини, що виявляється у відповідних думках, почуттях і просоціальних діях	Інтегративне; трикомпонентне
-------------------------------------	--	------------------------------

Джерело: складено автором на основі [2, 17, 27, 56, 60, 80].

Як видно з таблиці 1.1, різні наукові традиції розставляють акценти по-різному: зарубіжна психологія більше зосереджена на операціоналізації конструкту та його нейробіологічних механізмах, тоді як вітчизняна – на морально-виховному вимірі та умовах формування емпатії у процесі розвитку. Обидві перспективи взаємодоповнюються: перша забезпечує методологічну точність діагностики, друга – контекстуальність педагогічної роботи. Прийняте в цьому дослідженні інтегративне визначення синтезує ці підходи, забезпечуючи операціональну придатність для аналізу як кількісних, так і якісних даних.

1.2. Вікові психологічні особливості емоційного розвитку дітей 6-10 років

Молодший шкільний вік (6-10 років) є унікальним і надзвичайно важливим етапом психічного розвитку дитини, під час якого відбуваються суттєві якісні зміни в емоційній, когнітивній та соціальній сферах особистості. Цей вік традиційно розглядається як сензитивний для формування емпатії та емоційного інтелекту, оскільки дитина вперше входить у систематичну взаємодію з широким соціальним середовищем – класним колективом, вчителем, однолітками – за межами сімейного кола. Мозок дитини в цей період характеризується підвищеною нейропластичністю: активна перебудова префронтальних структур і

лімбічної системи створює унікальні умови для засвоєння емоційних і соціальних навичок, у тому числі емпатії [27].

Ключовою характеристикою цього вікового періоду є поступовий перехід від егоцентризму до здатності враховувати позицію і переживання іншого. Відповідно до концепції Ж. Піаже, до 6-7 років у дитини ще домінує егоцентричне мислення, проте саме в молодшому шкільному віці відбувається активний процес децентрації – набуття здатності розглядати ситуацію з точки зору іншої людини. Цей когнітивний розвиток є необхідною передумовою для становлення когнітивного компонента емпатії [21].

М. Хоффман у своїй теорії морального розвитку описує чотири стадії розвитку емпатії в дитинстві. До молодшого шкільного віку дитина досягає третьої стадії – емпатії до переживань іншого – розуміння, що інша людина має власне внутрішнє життя і постійні переживання, що не залежать від конкретної ситуації. Четверта стадія – емпатія до становища іншого – лише починає формуватися наприкінці молодшого шкільного віку (9-11 років) і набуває стійкого характеру у підлітковому віці. Важливо враховувати це при організації педагогічної роботи: очікування повністю сформованої контекстуальної емпатії від першокласника є нереалістичним [60].

Н. Айзенберг, провідна дослідниця просоціального розвитку дітей, встановила, що в молодшому шкільному віці просоціальна поведінка та емпатійне реагування суттєво зростають і ускладнюються. Діти 7-10 років починають виявляти більш диференційовані форми допомоги та підтримки, стають здатними до так званого альтруїстичного співчуття – надання допомоги без очікування винагороди. Водночас рівень емпатійного реагування виявляється значно пов'язаним з індивідуальними відмінностями у темпераменті та здатності до емоційної саморегуляції [56].

М. Шпак у монографічному дослідженні психологічних особливостей емоційного інтелекту молодших школярів доводить, що молодший шкільний вік є сензитивним для розвитку емоційного інтелекту та емпатії як його ключового компоненту. Авторка підкреслює, що здатність розуміти власні

емоції є основою для розуміння емоцій іншого, і саме в цьому віці ці дві здатності починають активно формуватися у взаємозв'язку [27].

Дослідження фіксують, що наприкінці молодшого шкільного віку (9-10 років) починають проявлятися гендерні відмінності у способах вираження та прояву емпатії. Зокрема, дівчата частіше виявляють вербальну емпатію – словесне вираження розуміння і підтримки, – тоді як хлопці частіше орієнтовані на дієву допомогу та конкретні просоціальні вчинки. Важливо підкреслити: йдеться не про відмінності у здатності до емпатії як такої, а про відмінності у культурно опосередкованих способах її вираження. Ці відмінності не є визначальними у ранньому молодшому шкільному віці і наростають поступово під впливом соціалізації та гендерних норм [82].

Для розуміння особливостей емоційного розвитку сучасних українських дітей принципово важливим є врахування контексту воєнного часу. Хронічний стрес, пережитий дитиною в умовах збройного конфлікту, може впливати на розвиток емпатії двома протилежними шляхами.

З одного боку, надмірна і тривала стресова активація може призводити до так званого емоційного заціпеніння – психологічного захисного механізму, що знижує чутливість до переживань інших як засіб самозахисту від надмірного болю. Це може тимчасово блокувати афективний компонент емпатії.

З іншого боку, досвід переживання втрат і труднощів може стати основою для посттравматичного зростання та поглиблення здатності до співчуття – явища, що в сучасній психологічній науці описується поняттям резильєнтності. Резильєнтність – здатність особистості зберігати психологічну стійкість і навіть розвиватися у відповідь на складні обставини – є ключовою концепцією сучасних досліджень емоційного розвитку дітей в Україні. У контексті нашого дослідження важливо, що розвинена емпатія та підтримуюче соціальне середовище класу є одним із ключових ресурсів формування резильєнтності у молодших школярів в умовах воєнного часу.

Розуміння того, як саме розвивається емпатія впродовж молодшого шкільного віку, неможливе без аналізу ключових ліній емоційного дозрівання дитини. Перша з них – нейропластичність і саморегуляція. Навчальна діяльність вимагає від дитини здатності стримувати безпосередні емоційні реакції, і завдяки нейропластичності мозку 6-10-річної дитини цілеспрямована педагогічна робота з розвитку саморегуляції безпосередньо впливає на формування стійких нейронних патернів, пов'язаних з емпатійним реагуванням [56]. Паралельно відбувається активне розширення емоційного словника: дитина вчиться розрізняти тонкі відтінки почуттів – сором, провина, гордість, заздрість, вдячність, – а диференціювання емоцій стає необхідною умовою для розвитку когнітивного компонента емпатії. Водночас поглиблюється теорія психічного: якщо до 6-7 років її базовий рівень у більшості дітей вже сформований, то в молодшому шкільному віці вона розвивається далі – дитина починає розуміти приховані емоції, вторинні переконання та прихований підтекст соціальних ситуацій. Нарешті, клас як група однолітків перетворюється на ключове середовище, де дитина щодня стикається з ситуаціями, що вимагають емпатійних реакцій, – своєрідний «тренувальний майданчик» для розвитку реальної, поведінкової емпатії.

Ці лінії розвитку виявляються по-різному залежно від вікового етапу. Учні 1-2 класу (6-8 років) перебувають на третій стадії за Хоффманом: вони реагують на безпосередньо спостережувані прояви дистресу, але ще не здатні враховувати прихований емоційний стан іншого, а просоціальна поведінка нерідко є імпульсивною і потребує підтримки дорослого. Учні 3-4 класу (9-10 років) демонструють якісно вищий рівень: когнітивний компонент стає більш розвиненим, з'являється здатність до перспективного прийняття, починають виявлятися гендерні відмінності у способах вираження емпатії, а просоціальна поведінка загалом стає більш обдуманого та стійкою.

Окремої уваги в контексті інклюзивного класу потребує питання розвитку емпатії у дітей з особливими освітніми потребами. При аналізі цієї теми сучасна наука відходить від спрощеного погляду на «дефіцит емпатії»

у дітей з розладами аутистичного спектра. Д. Мілтон у концепції подвійної емпатії (Double Empathy Problem) переконливо обґрунтовує, що труднощі у взаємодії між аутичними та нейротиповими людьми є взаємними: типово розвинені люди так само мало розуміють внутрішній світ аутичної людини, як і навпаки [67]. Проблема полягає не в «поломці» емпатії у дитини з РАС, а в асиметрії досвіду двох сторін взаємодії. У педагогічному контексті це означає, що робота з розвитку взаємного розуміння є обопільним завданням для всього класу, а не лише для дитини з ООП. Для дітей із затримкою психічного розвитку та СДУГ труднощі з емпатією, своєю чергою, часто пов'язані не з відсутністю бажання чи здатності співпереживати, а з недостатньо розвиненою саморегуляцією та когнітивними обмеженнями в обробці соціальних сигналів – а отже, педагогічна підтримка у цих випадках має орієнтуватись на розвиток саморегуляції та структурування соціальних ситуацій.

1.3. Роль вчителя та освітнього середовища у формуванні емоційного інтелекту школярів

Освітнє середовище початкової школи є одним із найпотужніших соціальних контекстів, що визначають емоційний і моральний розвиток дитини. Упродовж шести-семи годин щоденного перебування в класі молодший школяр взаємодіє з двома ключовими агентами емоційного розвитку: вчителем як значущим дорослим і класним колективом як групою однолітків. Важливо розмежувати два поняття, що використовуватимуться в цьому підрозділі: емпатія є складником ширшої системи компетентностей, яку позначають поняттям емоційний інтелект (EI). EI охоплює розпізнавання, розуміння, регулювання та використання емоцій, тоді як емпатія є специфічною здатністю до співпереживання іншому – одним із центральних, але не єдиним компонентом EI [63].

Фундаментальним науковим обґрунтуванням ролі вчителя у формуванні ЕІ учнів є модель просоціального класу, запропонована П. Дженнінгс та М. Грінбергом. Дослідники доводять, що соціально-емоційна компетентність вчителя є ключовою умовою як якісної педагогічної взаємодії, так і успішного розвитку учнів у соціальному та емоційному вимірах. Ця компетентність охоплює здатність розпізнавати та регулювати власні емоції, розуміти емоційні стани учнів та відповідати на них, а також ефективно управляти психологічним кліматом класу [63].

Емпіричне дослідження Сян Дун та ін. (2022) на вибірці молодших школярів підтвердило: якість стосунків між учителем і учнем позитивно й безпосередньо передбачає рівень емпатії у дівчаток, а у хлопчиків цей вплив опосередковується через розвиток ЕІ. Це означає, що теплі, підтримуючі стосунки з вчителем є одним з найбільш значущих зовнішніх чинників розвитку емпатії молодшого школяра, незалежно від гендеру [55].

Вчитель впливає на розвиток емпатії учнів принаймні через три механізми. По-перше, через моделювання – демонструючи власну емпатійну поведінку: активне слухання, визнання почуттів дітей, чуйне реагування на труднощі. По-друге, через мовне маркування емоцій – систематичне називання та обговорення емоцій у класі збагачує емоційний словник дітей і розвиває здатність до їх розпізнавання в інших. По-третє, через структурування просоціального досвіду – організація спільної діяльності, рольових ігор, обговорень ситуацій морального вибору створює умови для практики емпатії в реальних соціальних ситуаціях.

В умовах дистанційного та змішаного навчання, що набули особливого поширення після 2020 року і залишаються актуальними в Україні в умовах воєнного часу, перед педагогом постає нове завдання: моделювати емпатійну поведінку через екран. Відсутність невербальних сигналів, затримки зв'язку, технічні збої – все це створює бар'єри для природного емпатійного контакту. Дослідники наголошують, що вчитель, який свідомо використовує цифрові інструменти для підтримки емоційного зв'язку з учнями (персональні

повідомлення в чатах, емоційні check-in на початку уроку, відеодзвінки для зворотного зв'язку), зберігає та розвиває культуру емпатії навіть у дистанційному форматі. Цифрова компетентність вчителя таким чином стає невід'ємним складником його соціально-емоційної компетентності.

Особливої актуальності у вітчизняному контексті набуває концепція соціально-емоційного навчання (SEN/SEL) та її розширена версія – соціально-емоційне та етичне навчання (SEEN/SEE Learning), розроблена Університетом Еморі (США). В Україні SEEN впроваджується з 2019 року в рамках загальнонаціонального шкільного експерименту МОН за участі ГО «ЕдКемп Україна». Програма охоплює три рівні: особистісний (усвідомленість, саморегуляція), міжособистісний (емпатія, просоціальна поведінка) та системний (розуміння взаємозалежності людей). Соціально-емоційні навички включені до Державного стандарту НУШ як наскрізні результати навчання, а емоційно-етична компетентність закріплена в Професійному стандарті вчителя [36].

Масштабний мета-аналіз Ципріано та ін. (2023), що охопив 424 дослідження з 53 країн і понад 575 тисяч учнів, підтвердив: порівняно з контрольними групами, учасники програм SEN демонстрували значуще покращення соціально-емоційних навичок, просоціальної поведінки, відносин з однолітками та академічної успішності. Найбільший ефект дослідники зафіксували у сфері відчуття безпеки та включеності в класі – що безпосередньо пов'язано з розвитком емпатії та прийняттям різноманітності [49].

Водночас в умовах, коли значна частина українських дітей переживає наслідки воєнної травми, важливого значення набуває концепція травмочутливої педагогіки, розроблена П. Дженнінгс. У своїй книзі «Травмочутливий клас» вона обґрунтовує, що вчитель, який розуміє вплив травми на поведінку і навчання дитини, здатен стати для неї ключовою фігурою відновлення – альтернативним об'єктом прив'язаності, який забезпечує відчуття безпеки і можливість нового емоційного досвіду. Така

педагогічна позиція потребує від вчителя не лише знань, а й усвідомленої турботи про власні ресурси [62].

У цьому контексті принципово важливою є проблема втоми від співчуття (*compassion fatigue*) – специфічного виснаження, що виникає у педагогів, які інтенсивно і тривало стикаються з дитячим стражданням. Вчитель, що вигорів, ризикує стати цинічним – і тим самим моделювати протилежне до емпатії: байдужість або емоційну відстороненість. Дженнінгс та Грінберг наголошують: підтримка соціально-емоційного добробуту самих педагогів є системною умовою ефективної емоційно-орієнтованої освіти, а не факультативним питанням [63].

Загальний психологічний клімат класу – сукупність емоційно-ціннісних відносин між учасниками освітнього процесу – є не менш важливим чинником розвитку емпатії, ніж особистість вчителя. У класах з теплим, підтримуючим кліматом учні демонструють вищі рівні емпатії, просоціальної поведінки та готовності допомагати одноліткам. Конкурентне або авторитарне середовище, навпаки, пригнічує прояви емпатії навіть у дітей з потенційно високим рівнем емпатійних здібностей.

В умовах інклюзивного класу роль вчителя набуває додаткового виміру. Вчитель, який відкрито і з повагою обговорює відмінності між дітьми, моделює прийняття різноманітності, організовує спільну діяльність, – перетворює інклюзивне середовище на унікальний педагогічний ресурс для розвитку справжньої, поведінкової емпатії у всіх дітей класу. Натомість замовчування теми або допущення ізоляції дітей з ООП руйнує цей потенціал.

Проте здатність дитини відгукуватися на іншого – будь то одноліток з ООП чи будь-хто інший – визначається не лише педагогічним середовищем школи, а й значно глибшими, ранніми основами її емоційного досвіду. Жодна теоретична система не описує передумов розвитку емпатії повніше, ніж теорія прив'язаності Дж. Боулбі [48]. Хоча сам Боулбі не використовував термін «емпатія» як центральний, його концепція надійної прив'язаності є

підґрунтям, на якому будується здатність дитини до просоціальної поведінки. Дитина, яка має досвід надійної прив'язаності до першого об'єкта турботи, формує внутрішню робочу модель світу як безпечного місця і людей як тих, хто відповідає на потреби. Саме ця модель стає передумовою для того, щоб не лише отримувати піклування, а й самому піклуватися про інших.

Дослідження М. Ейнсворт та ін. [46] класифікували типи прив'язаності та встановили їхній зв'язок з подальшим соціально-емоційним розвитком. Діти з надійною прив'язаністю демонструють вищі рівні просоціальної поведінки, більшу здатність до регуляції власних емоцій і нижчий рівень агресії – всі ці якості є необхідними умовами розвитку функціональної емпатії. Дитина, яка відчуває себе в безпеці, може «дозволити собі» звернути увагу на стан іншого, не поглинаючись власною тривогою.

Для цілей нашого дослідження це теоретичне положення набуває конкретного прикладного значення в двох аспектах. По-перше, вчитель – за словами П. Дженнінгс [62] – може стати для дитини «альтернативним об'єктом прив'язаності», особливо для тих учнів, чий ранній досвід прив'язаності був порушений або позначений хронічним стресом (у контексті воєнного часу це набуває особливої ваги). Теплі, передбачувані стосунки з педагогом не лише підтримують академічний розвиток, а й «перезавантажують» внутрішню робочу модель дитини: школа стає простором, де можливе довірливе ставлення до людей. По-друге, у класах з інклюзивним складом – де дитина з ООП нерідко має порушений або атиповий досвід прив'язаності – розуміння вчителем цієї динаміки є необхідним для адекватної педагогічної відповіді. Підвищена дратівливість, опозиційна поведінка або, навпаки, надмірна прилипчивість можуть бути виявами небезпечного типу прив'язаності – і завдання педагога полягає не в «корекції поведінки», а у створенні безпечного середовища, що поступово формує нову, надійну модель.

Зв'язок між теорією прив'язаності і розвитком емпатії не є лінійним: сам по собі надійний тип прив'язаності не гарантує високого рівня емпатії,

але є необхідною, хоча й не достатньою умовою. Систематичний огляд 16 досліджень, виконаний в контексті нейробіологічних та лонгітюдних даних [46], підтвердив: батьківська чутливість як операціоналізація надійної прив'язаності є одним із найнадійніших предикторів просоціального розвитку дитини у пізньому дитинстві. Саме тому у третьому розділі цієї роботи взаємодія школи і сім'ї розглядається не як факультативний доповнення до педагогічної системи, а як її структурна умова.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз наукової літератури, здійснений у першому розділі, дозволяє сформулювати такі висновки:

1. Емпатія є складним, багаторівневим психологічним феноменом, що не має єдиного загальновизнаного визначення. У контексті цього дослідження прийнято інтегративний підхід: емпатія розуміється як здатність особистості розпізнавати, розуміти та співпереживати емоційним станам іншої людини, що виявляється у відповідних думках, почуттях і просоціальних діях. Трикомпонентна модель (афективний, когнітивний та поведінковий компоненти) є найбільш операціоналізованою і придатною для педагогічного застосування, оскільки дозволяє розрізняти рівні розвитку емпатії та цілеспрямовано впливати на кожен із них.

2. Порівняльний аналіз зарубіжних і вітчизняних підходів до вивчення емпатії виявив суттєві відмінності в акцентах: зарубіжна традиція (К. Роджерс, М. Хоффман, Н. Айзенберг, Дж. Закі) більше зосереджена на нейробіологічних механізмах і операціоналізації конструкту; вітчизняна традиція (І. Бех, О. Кононко, М. Савчин) розглядає емпатію передусім у контексті морально-духовного розвитку особистості. Обидва підходи є взаємодоповнювальними: перший забезпечує методологічну точність, другий – культурну та виховну контекстуальність.

3. Молодший шкільний вік (6-10 років) є сенситивним для цілеспрямованого розвитку емпатії: у цей період відбувається активна перебудова префронтальних структур мозку, формується теорія психічного, відбувається перехід від егоцентризму до децентрації та зростає значення групи однолітків як «тренувального майданчика» для просоціальної поведінки. Вікова динаміка відповідає стадіям Хоффмана: учні 1–2 класів перебувають переважно на стадії ситуативної емпатії, учні 3–4 класів – на стадії Person Empathy з елементами контекстуального розуміння.

4. Вчитель та освітнє середовище є провідними зовнішніми чинниками розвитку емпатії молодших школярів. Відповідно до моделі просоціального класу П. Дженнінгс і М. Грінберга, соціально-емоційна компетентність педагога є системною умовою як якісної педагогічної взаємодії, так і успішного розвитку учнів у соціальному та емоційному вимірах. Особливої ваги цей висновок набуває в умовах воєнного часу: вчитель виступає ключовою фігурою відновлення та ресурсом резильєнтності для дітей, що пережили травматичний досвід.

5. Інклюзивне освітнє середовище є унікальним контекстом для розвитку емпатії за умови педагогічного супроводу: присутність дітей з ООП актуалізує механізми емоційного розпізнавання та просоціальної поведінки у типово розвинених однолітків. Водночас концепція подвійної емпатії Д. Мілтона застерігає від спрощеного погляду на цей процес: взаємне нерозуміння між нейротиповими дітьми і дітьми з ООП є структурною проблемою, що потребує двосторонніх педагогічних зусиль, а не лише «навчання толерантності».

Таким чином, теоретичний аналіз підтверджує актуальність і доцільність емпіричного дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів саме в умовах інклюзивного класу з урахуванням вікової динаміки, гендерних відмінностей та впливу воєнного стресу – як контексту, що є специфічним для сучасної України.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Організація дослідження: вибір методів діагностики та процедура проведення

Емпіричне дослідження проводилося на базі загальноосвітнього навчального закладу з інклюзивним складом класів, розташованого у м. Одеса (назва закладу анонімізована з міркувань захисту персональних даних учасників відповідно до Закону України «Про захист персональних даних»). Заклад функціонує в режимі інклюзивного навчання з 2018 року – тобто на момент дослідження мав щонайменше п'ять років досвіду організації спільного навчання нейротипових учнів та учнів з особливими освітніми потребами (ООП).

Загальна кількість учнів закладу – близько 1680 осіб. На момент дослідження у закладі функціонували 15 інклюзивних класів. У початковій школі (1-4 класи) 9 класів – близько 700 учнів. Кожен клас мав від 1 до 3 учнів з ООП різних категорій: затримка психічного розвитку (ЗПР), порушення мовлення (ПМ) та синдром дефіциту уваги і гіперактивності (СДУГ). Майже у всіх класах працював асистент вчителя відповідно до вимог Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах.

Заклад реалізує програму «Нова українська школа» у всіх класах початкової ланки; двоє з чотирьох досліджуваних педагогів пройшли навчання за програмою SEE Learning («Соціально-емоційне та етичне навчання») у рамках загальнонаціонального шкільного експерименту МОН України за участі ГО «ЕдКемп Україна» [36]. Педагоги 1 та 2 класів не мали формальної підготовки у сфері СЕН на момент дослідження, педагоги 3 та 4

класів пройшли підготовку SEE Learning. Ця обставина є важливою контекстуальною характеристикою бази: вона дозволяє описово порівнювати класи з різним рівнем педагогічної підготовки у сфері соціально-емоційного розвитку, хоча відсутність рандомізації не дозволяє робити причинно-наслідкові висновки.

Заклад функціонує в умовах воєнного стану: частина учнів є внутрішньо переміщеними особами (ВПО) з різних регіонів України, частина пережила безпосередні бойові дії або евакуацію. За оцінками адміністрації, частка учнів-ВПО у початковій школі на момент дослідження складала близько 22% від загальної кількості. Ця обставина визначала специфічний контекст дослідження: класний колектив характеризувався неоднорідністю досвіду і культурних референцій, що, з одного боку, є додатковим чинником навантаження на соціально-емоційну систему класу, а з іншого – унікальним педагогічним ресурсом для розвитку здатності до прийняття «іншості».

Дослідження здійснювалося у жовтні-листопаді 2025 року в умовах стандартного навчального процесу. Процедури тестування та спостереження не порушували звичайного розкладу занять і проводилися в межах шкільного дня. Від батьків або законних представників усіх учасників отримано добровільну письмову інформовану згоду.

Організація емпіричного дослідження є ключовим методологічним фундаментом, від якого залежить достовірність і наукова цінність отриманих результатів. Метою емпіричної частини роботи є дослідження рівнів та особливостей прояву емпатії у дітей молодшого шкільного віку в умовах інклюзивного шкільного середовища з урахуванням вікової динаміки, гендерних відмінностей та характеру взаємодії з однолітками з особливими освітніми потребами (ООП). Реалізація цієї мети передбачала вирішення шести дослідницьких завдань:

- виявити загальні рівні розвитку афективного та когнітивного компонентів емпатії у вибірці молодших школярів 1-4 класів;

- встановити вікову динаміку емпатійних проявів;
- проаналізувати гендерні відмінності;
- дослідити особливості прояву емпатії у взаємодії з однолітками з ООП;
- визначити характеристики класного середовища, що підтримують або обмежують розвиток емпатії;
- з'ясувати зв'язок між рівнем стресового навантаження учнів та показниками емпатійного функціонування.

Дослідження реалізовувалося за змішаним дизайном (mixed-methods design), що поєднує кількісний і якісний підходи. Кількісний компонент забезпечував стандартизовану діагностику рівнів емпатії із застосуванням верифікованих психометричних інструментів. Якісний компонент охоплював структуроване педагогічне спостереження за поведінкою дітей у природних умовах шкільного середовища та тематичний аналіз відповідей на відкриті запитання анкет для вчителів і батьків. Поєднання методів дозволило отримати не лише кількісні показники рівнів емпатії, а й розуміння того, як вона проявляється у реальних соціальних взаємодіях учнів.

Вибірку дослідження склали 60 учнів загальноосвітнього навчального закладу з інклюзивним складом класів: по одному класу кожної паралелі 1-4 класів ($n=15$ у кожному), серед яких 31 дівчинка та 29 хлопчиків. Серед загальної кількості учасників – 8 дітей з ООП, що навчаються в умовах інклюзії (діти із затримкою психічного розвитку, порушеннями мовлення та СДУГ). До дослідження залучено 4 класних керівники та 52 батьки учнів; повернення анкет склало 87% (52 з 60 розісланих). Усі діти з ООП пройшли адаптовану діагностичну процедуру, їх результати аналізувалися як окрема підгрупа.

Добір діагностичного інструментарію здійснювався з опорою на структурну модель емпатії Декеті та Джексона [51], що виокремлює чотири нейрокогнітивні компоненти: афективний шеринг, самоусвідомлення,

прийняття ролі іншого та емоційна регуляція. Важливо зазначити чесно: з чотирьох компонентів обрані інструменти безпосередньо вимірюють лише два – афективний шеринг (підшкала BES) та прийняття ролі іншого (ТЕС, FPRT). Компоненти самоусвідомлення та емоційної регуляції не охоплені жодним із застосованих інструментів, що є обмеженням конструктивної валідності і визнається як таке. Таким чином, модель Декеті-Джексона слугує загальним теоретичним орієнтиром, а не операціоналізованою рамкою. Стадійна модель Хоффмана [60] визначає нормативні очікування щодо рівня розвитку емпатії в досліджуваній віковій групі: у молодшому шкільному віці більшість дітей перебуває на стадії Person Empathy – вони вже здатні враховувати, що інша людина може відчувати інакше, ніж вони самі, однак ця здатність ще нерівномірна і сензитивна до соціального контексту [60].

Для основної вибірки обрано три психодіагностичні інструменти. Перший – Test of Emotion Comprehension (ТЕС, Понс та Харіс, 2000) [70] – стандартизований індивідуальний тест для вимірювання розуміння емоцій у дітей 3-11 років. Методика охоплює дев'ять компонентів, організованих у три ієрархічні рівні: зовнішній (розпізнавання, зовнішня причина, роль нагадування), ментальний (бажання, переконання / приховування) та рефлексивний (регуляція, змішані емоції, моральний вимір). Підрахунок здійснюється за принципом: 0 або 1 бал за кожен компонент, максимальна сума – 9 балів; 0-3 бали відповідають низькому рівню, 4-6 – середньому, 7-9 – високому [70]. Для дітей 1 класу (6-7 років) застосовувався скорочений варіант ТЕС (компоненти I-V), оскільки рефлексивний рівень доступний переважно від 7 років [70]; для дітей з ООП процедуру адаптовано у частині часу та інструкцій.

Другий інструмент – Basic Empathy Scale (BES, Джоліфф та Фаррінгтон, 2006) [64] – самозвітний опитувальник, що складається з 20 тверджень, кожне з яких оцінюється за 5-бальною шкалою Лайкерта (від 1 – «зовсім не згоден» до 5 – «повністю згоден»). Методика охоплює дві підшкали: афективної емпатії (11 пунктів) та когнітивної емпатії (9 пунктів);

загальний діапазон балів 20-100 [64]. BES у стандартизованому форматі самозвіту застосовувалась виключно з учнями 3-4 класів ($n=30$). Для учнів 1-2 класів та дітей з ООП застосовувалась нестандартизована версія у форматі teacher-report: педагог оцінював поведінку дитини за пунктами шкали на основі систематичних спостережень. Ці два формати надають принципово різні типи даних – педагогічне сприйняття поведінки та суб'єктивна самооцінка, – тому порівняння між ними не здійснюється.

Третій інструмент – Faux Pas Recognition Test (FPRT, Барон-Коен та ін., 1999) [47] – призначений для оцінки «просунутої» теорії психічного стану (Theory of Mind (ToM)) у дітей 7-11 років. Тест складається з 10 оповідок із соціально недоречними висловлюваннями (нетактовними вчинками), де мовець не усвідомлює, що може образити іншого – та 10 контрольних оповідок. Для кожної оповідки з соціально недоречними висловлюваннями оцінюються: виявлення недоречності (Detection), ідентифікація (Identification), розуміння відсутності наміру (False Belief) та оцінка почуттів постраждалого (Empathy). Максимальна сума балів – 60 за основними та 20 за контрольними оповідками [47]. FPRT застосовувалась виключно з учнями 3-4 класів ($n=30$) і не репрезентує всю вибірку.

Для тріангуляції даних застосовувалися авторські анкети для вчителів (4 особи) та батьків (52 особи). Анкета для вчителів включала шкалу оцінювання емпатійної поведінки учнів (9 тверджень, шкала Лайкерта 1-5, структуровані відповідно до трьох компонентів емпатії) та блок відкритих запитань щодо ситуацій прояву чи відсутності емпатії, ставлення нейротипових учнів до дітей з ООП, конфліктів у класі. Педагогічна оцінка є методологічно обґрунтованим підходом, оскільки вчитель як учасник-спостерігач має доступ до значно ширшого поведінкового контексту, ніж одноразове тестування [63; 55]. Анкета для батьків охоплювала 8 тверджень щодо емоційної поведінки дитини вдома, два відкритих запитання, а також – відповідно до шостого завдання дослідження – два запитання про рівень стресового навантаження дитини у зв'язку з воєнними подіями. Перше з них:

«Чи помічаєте ви у вашої дитини ознаки підвищеної тривоги, порушення сну або відстороненості протягом останніх трьох місяців?» (відповідь за шкалою: 0 – ніколи, 1 – іноді, 2 – часто). Друге: «Як би ви оцінили загальний рівень емоційної напруженості вашої дитини, пов'язаної з воєнними подіями?» (0 – мінімальний, 1 – помірний, 2 – високий). Індекс стресового навантаження розраховувався як сума балів за цими двома запитаннями (діапазон 0-4), де вищий бал відповідає вищому рівню стресу.

Процедура проведення дослідження охоплювала чотири послідовних етапи. На підготовчому етапі отримано письмову згоду адміністрації школи та батьків усіх учасників; підготовлено стимульний матеріал і розроблено адаптовані інструкції для дітей з ООП. Індивідуальне тестування (ТЕС та FPRT) здійснювалося в окремому приміщенні (25-40 хвилин на одну сесію); FPRT – виключно з учнями 3-4 класів. Далі учні 3-4 класів заповнювали BES у груповому форматі, для учнів 1-2 класів та дітей з ООП педагоги заповнювали teacher-report BES, а вчителі всіх класів заповнили авторську анкету педагогічного спостереження. Упродовж двох тижнів здійснювалося структуроване педагогічне спостереження всієї вибірки (n=60) у природних умовах шкільного дня з фіксацією 12 індикаторів просоціальної та емпатійної поведінки. Спостереження здійснювалося одним дослідником без перевірки надійності між незалежними кодувальниками – що є методологічним обмеженням і впливає на об'єктивність протоколу.

Кількісні дані оброблялися методами описової та порівняльної статистики. Для опису вибірки обчислювалися середні значення (M) та стандартні відхилення (SD). Для порівняння більш ніж двох незалежних груп застосовувався критерій Краскала-Волліса (H), розмір ефекту якого розраховувався за формулою:

$$\eta^2 = \frac{H}{(N - 1)},$$

де H – значення критерію, N – загальний обсяг вибірки. Для попарного порівняння груп застосовувався U -критерій Манна-Уїтні, розмір ефекту якого визначався за формулою:

$$r = \frac{Z}{\sqrt{N}},$$

де Z – стандартизоване значення U -критерію, N – загальний обсяг двох порівнюваних груп. Орієнтовні порогові значення: $r < 0.30$ – малий ефект, $0.30-0.50$ – середній, > 0.50 – великий (Cohen, 1988). Для виявлення зв'язків між змінними застосовувався коефіцієнт рангової кореляції Спірмана (r_s). Якісні дані оброблялися методом тематичного аналізу у шість кроків за процедурою Брауна та Кларк; для перевірки надійності 20% матеріалу кодувалося незалежно двома дослідниками з подальшим обрахунком узгодженості.

Дотримання етичних норм забезпечувалося на кожному етапі. Від батьків або законних представників кожного учасника отримано добровільну письмову інформовану згоду, у якій зазначено мету, характер і тривалість процедур, право відмовитися від участі у будь-який момент та умови зберігання даних. Усі дані знеособлені; кожному учаснику присвоювався індивідуальний код. Протокол взаємодії з дитиною передбачав можливість переривання тестування за будь-яких ознак дискомфорту із залученням педагога або шкільного психолога. Батьківські анкети щодо стресового досвіду супроводжувалися інформацією про доступну психологічну підтримку. Зберігання персональних даних відповідало вимогам Закону України «Про захист персональних даних».

Методологічна чесність вимагає зазначити обмеження дослідження ще до аналізу результатів. По-перше, вибірка $n=60$ з одного навчального закладу суттєво обмежує генералізованість – результати є пілотними даними конкретного інклюзивного середовища. По-друге, teacher-report BES для учнів 1-2 класів є нестандартизованою процедурою; ці дані не порівнюються статистично з самозвітним BES. По-третє, FPRT охоплює лише $n=30$ учнів і

не може бути узагальнена на вибірку загалом. По-четверте, підгрупа ООП ($n=8$) є надто малою для статистичних порівнянь; всі висновки щодо неї є виключно якісними. По-п'яте, кореляції між кліматом класу і поведінковими показниками можуть містити загальні упередження оцінювачів через те, що обидва оцінювалися частково тими самими вчителями. По-шосте, нейробіологічні дані, на які посилається наступний підрозділ, є теоретичним контекстом інтерпретації: жодного нейробіологічного виміру у даній вибірці не проводилося.

2.2. Характеристика рівнів розвитку емпатії в учнів (аналіз результатів діагностики)

Перш ніж перейти до аналізу конкретних результатів, доцільно окреслити нейробіологічне підґрунтя, яке надає теоретичний контекст для розуміння вікових можливостей і обмежень розвитку емпатії у 6-10 років. Дослідження [53] встановило, що функціональний зв'язок між мигдаликом і медіальною префронтальною корою (мПФК) – нейронна основа когнітивного компонента емпатії та емоційної регуляції – досягає зрілого профілю лише приблизно у 10 років. До цього моменту мигдалик домінує над незрілою ПФК [74], а когнітивна переоцінка емоційної ситуації у дітей 6-10 років підвищує активність мигдалика – на відміну від дорослих, у яких той самий процес її знижує [71]. Це теоретично пояснює, чому молодший школяр може потребувати зовнішньої підтримки для регуляції власного емпатичного дистресу. Паралельно менталізуюча мережа мозку активно формується у 8-12 років під впливом реальних соціальних взаємодій з однолітками [50], а її активність прямо пов'язана із соціальним функціонуванням дітей у школі [71]. Усе це – теоретичний контекст, а не виміряні механізми у цій вибірці. Водночас він допомагає інтерпретувати спостережувані поведінкові закономірності в ширшому науковому контексті.

Аналіз результатів ТЕС по всій вибірці ($n=60$) виявив такий розподіл: низький рівень (0-3 бали) – 18 учнів (30%), середній (4-6 балів) – 29 учнів (48%), високий (7-9 балів) – 13 учнів (22%). Переважання середнього рівня відповідає нормативним показникам для молодшого шкільного віку [70]; рефлексивний рівень ТЕС зафіксовано переважно у дітей 3-4 класів (9-10 років), що теоретично узгоджується з очікуваним дозріванням зв'язку мигдалик–мПФК приблизно у 10 років [53]. За стандартизованим самозвітним BES (учні 3-4 класів, $n=30$): загальний показник $M=65.3$ ($SD=9.1$); афективна підшкала: $M=36.4$ ($SD=5.9$); когнітивна підшкала: $M=28.9$ ($SD=4.8$). За нестандартизованим teacher-report BES (учні 1-2 класів, $n=30$): рейтинговий показник $M=57.5$ ($SD=8.4$); афективна підшкала: $M=32.1$ ($SD=5.4$); когнітивна підшкала: $M=25.4$ ($SD=4.9$). Ці два набори описуються роздільно і не порівнюються між собою. Результати FPRT (учні 3-4 класів, $n=30$): $M=38.6$ ($SD=8.4$) із максимальних 60; компонент Empathy виявився найнижчим з-поміж субшкал – діти точніше виявляють сам факт хибних дій та ідентифікують мовця, ніж здатні вербалізувати емоційний стан постраждалого, що узгоджується з [26].

Цей результат заслуговує детальнішого розгляду, оскільки саме субшкальна структура Faux Pas Recognition Test (FPRT) розкриває якісну специфіку емпатійного функціонування у даному віці – те, що загальний бал приховує. FPRT є найбільш просунутим з використаних діагностичних інструментів, оскільки вимірює не просто розпізнавання емоцій, а здатність інтегрувати когнітивний і соціальний виміри емпатії: розуміти, що мовець не усвідомлював можливості завдати болю (False Belief), і водночас оцінювати емоційний вплив на постраждалого (Empathy). Саме ця інтеграція є маркером зрілості теорії психічного, що відповідає переходу до Person Empathy у стадійній моделі Хоффмана [60].

Загальний показник FPRT по підгрупі учнів 3–4 класів ($n=30$) становив $M=38.6$ ($SD=8.4$) із максимальних 60 балів, що відповідає 64% від максимуму. Детальний розподіл за субшкалами наведено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Показники FPRT за субшкалами (учні 3–4 класів, n=30)

Субшкала FPRT	M	SD	Мін	Макс	Інтерпретація
Detection (виявлення faux pas)	7.8	1.9	3	10	Відносно розвинена – більшість дітей розпізнає соціальну недоречність
Identification (ідентифікація мовця)	7.2	2.1	2	10	Середній рівень – частина дітей не може точно назвати, хто сказав недоречне
False Belief (розуміння відсутності наміру)	6.4	2.4	1	10	Найбільший розкид – залежить від рівня розвитку АТоМ
Empathy (оцінка почуттів постраждалого)	5.3	2.6	0	10	Найнижчий показник – значні індивідуальні відмінності
Загальний бал (max=60)	38.6	8.4	18	56	64% від максимуму – середній рівень для вікової норми

Джерело: Baron-Cohen et al. (1999) [47]; власні дані.

Найважливіший висновок аналізу FPRT – послідовне зниження показників від Detection до Empathy. Діти значно краще розпізнають сам факт соціальної недоречності (M=7.8), ніж здатні вербалізувати емоційний стан постраждалого (M=5.3). Цей патерн є теоретично очікуваним і відповідає загальній моделі розвитку просоціального розуміння у молодшому шкільному віці: здатність помітити «щось не так» формується раніше, ніж

здатність словесно оформити складний емоційний стан іншого. Дефіцит саме субшкали Empathy є важливим педагогічним орієнтиром: він вказує, що розвивальна робота має фокусуватися не лише на розпізнаванні емоцій, а й на збагаченні вербального опису внутрішніх станів іншого – тобто на розширенні емоційного словника.

Гендерний аналіз (U-критерій Манна-Уїтні між дівчатками ≈ 16 та хлопчиками ≈ 14 в межах підгрупи 3-4 класів) виявив тенденцію до вищих показників дівчаток за субшкалою Empathy (М дів. =5.9, М хлопц. =4.6), але ця різниця не досягла статистичної значущості ($p=0.09$) через малий обсяг вибірки. Показники за субшкалами виявлення хибних переконань не виявили гендерних відмінностей ($p>0.20$). Ця тенденція узгоджується з виявленими відмінностями за афективною підшкалою BES і описовою закономірністю про вербальну перевагу дівчаток у вираженні емпатії.

Якісний аналіз характеру помилок у FPRT виявив дві специфічні закономірності (табл. 2.2). Перша: учні 3 класу частіше давали правильну відповідь за Detection, але не могли пояснити False Belief – вони «відчувають», що щось не так, але не мають ще достатньої теорії психічного для пояснення механізму (мовець не знав). Друга: учні 4 класу з профілем «когнітивно-сильних» (вище медіани за TEC) демонстрували найвищі показники за False Belief, але не за Empathy – вони точно розуміли наміри мовця, але з трудом оцінювали почуття постраждалого. Цей патерн теоретично відповідає стадії, коли когнітивна складова емпатії вже розвинена, але афективна – ще не інтегрована з нею у зрілу форму реагування (рис. 2.1) [51; 53].

Таблиця 2.2.

Показники розуміння емоцій (ТЕС) за класами (n=60)

Клас	n	M	SD	Мін	Макс	Низький (0-3) n/%	Середній (4-6) n/%	Високий (7-9) n/%	Рівень
1 клас (6-7 р.)	15	2.8	0.9	1	4	10/67%	5/33%	0/0%	Низький
2 клас (7-8 р.)	15	4.1	1.1	2	6	4/27%	9/60%	2/13%	Середній
3 клас (8-9 р.)	15	5.6	1.3	3	8	2/13%	9/60%	4/27%	Середній
4 клас (9-10 р.)	15	6.9	1.2	4	9	2/13%	6/40%	7/47%	Сер.- Вис.
Разом (n=60)	60	4.9	2.0	1	9	18/30%	29/48%	13/22%	Середній

Примітка. М – середнє арифметичне; SD – стандартне відхилення. Рівні: низький 0-3 бали, середній 4-6, високий 7-9 (Pons & Harris, 2000). Відсотки округлені до цілих.

Вікова динаміка показників ТЕС виявилася статистично значущою. Критерій Краскала-Волліса: $H(3) = 18.43$, $p < 0.001$; розмір ефекту

$$\eta^2 = \frac{18,43}{(60 - 1)} = 0,31 ,$$

що відповідає великому ефекту. Середні показники ТЕС за класами: 1 клас – $M=2.8$ ($SD=0.9$); 2 клас – $M=4.1$ ($SD=1.1$); 3 клас – $M=5.6$ ($SD=1.3$); 4 клас – $M=6.9$ ($SD=1.2$).

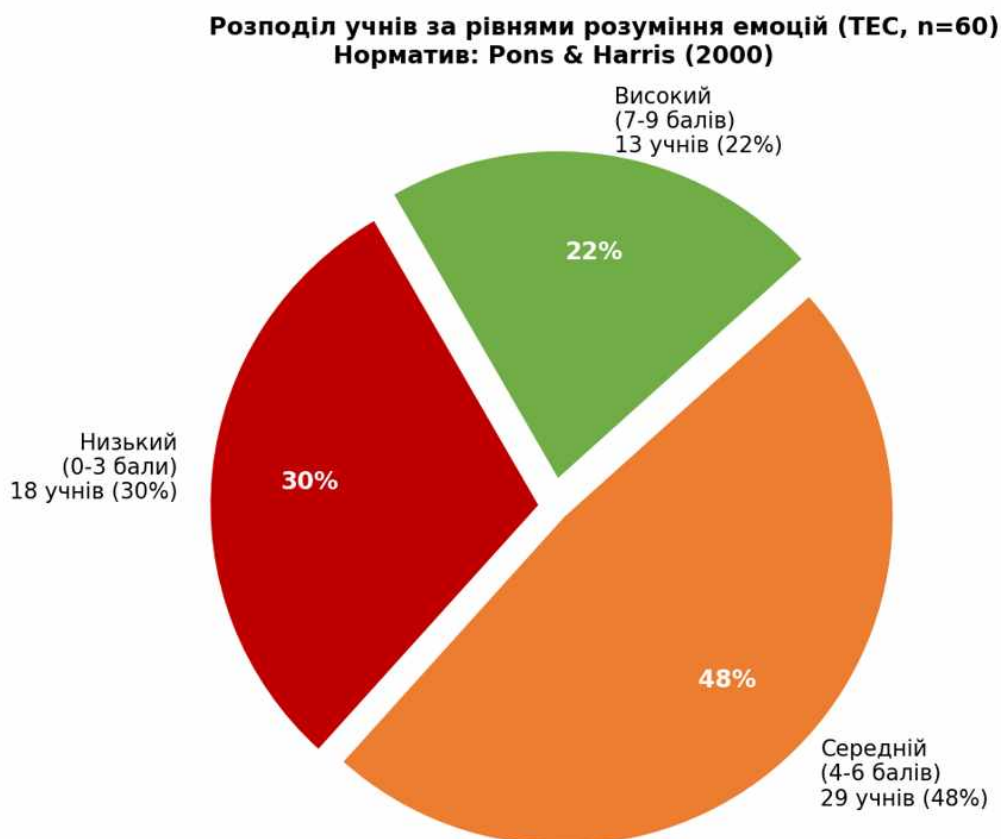

Рис. 2.1. Розподіл учнів за рівнями розуміння емоцій (ТЕС, n=60). Низький (30%), Середній (48%), Високий (22%). Норматив: Pons & Harris (2000).

Попарні порівняння (U-критерій Манна-Уїтні з поправкою Бонфероні на рівні значущості $p < 0.008$): між 1 і 3 класами – $U=35.0$, $Z=-3.13$, $p < 0.01$, $r = \frac{3.13}{\sqrt{30}} = 0.57$ (великий ефект); між 1 і 4 класами – $U=13.5$, $Z=-4.17$, $p < 0.001$, $r = \frac{4.17}{\sqrt{30}} = 0.76$ (великий ефект); між 2 і 4 класами – $U=39.0$, $Z=-2.92$, $p < 0.01$, $r = \frac{2.92}{\sqrt{30}} = 0.53$ (великий ефект). Відмінності між сусідніми класами (1-2 та 3-4) не досягли скоригованого рівня значущості ($p > 0.008$). Тут важливе застереження: при $n=15$ у групі U-тест має низьку статистичну потужність, і відсутність значущості між сусідніми класами не є доказом відсутності відмінностей (табл. 2.3-2.4). Найбільший приріст ТЕС фіксується між 2 і 3 класами (+1.5 бали), що теоретично узгоджується з результатами лонгітюдного дослідження [28] ($n=161$, вік 5-10 років): розвиток АТоМ є нелінійним із мілстоуном у 7 років, коли більшість дітей опановує розуміння

рекурсивних ментальних станів (рис. 2.2). Педагогічні спостереження підтвердили цю динаміку якісно: у 1-2 класах домінувала ситуативна, імпульсивна емпатія; у 3-4 класах – більш диференційовані та стійкі форми. Це відповідає загальній моделі розвитку від глобальної до Person Empathy [60].

Таблиця 2.3.

Критерій Краскала-Волліса для ТЕС (порівняння 1-4 класів)

Параметр	Значення	Формула	Розрахунок	Результат	Інтерпретація
Загальний обсяг (N)	60	–	–	60	Всі учні (ТЕС)
Обсяг груп (n _i)	15	–	–	15	По 15 у класі
Критерій H	18.43	SPSS/JASP	H(3)=18.43	18.43	Значуще
Ступені свободи (df)	k–1	df = k – 1	4 – 1	3	4 групи df=3
Рівень значущості (p)	<0.001	–	$\chi^2(3) > 11.34$	<0.001	Значуще
Розмір ефекту η^2	$\eta^2 = \frac{H}{(N-1)}$	Thomas&Nelson, 1990	$\frac{18,43}{(60-1)}$	0.31	Великий (>0.14)

Примітка. $\eta^2 = \frac{H}{(N-1)}$ (Thomas & Nelson, 1990; Field, 2013, с. 226). Порогові значення η^2 (Cohen, 1988): < 0.01 – малий; 0.01-0.06 – середній; > 0.14 – великий. Формула $H = \left[\frac{12}{N(N+1)} \right] \cdot \sum \left[\frac{R_i^2}{n_i} \right] - 3(N+1)$ (Kruskal & Wallis, 1952).

Таблиця 2.4.

Попарні порівняння ТЕС: U-критерій Манна-Уїтні (поправка Бонфероні $\alpha=0.008$)

Порівняння	n ₁	n ₂	U	Z	p	Знач.? (p<0.008)	$r = \frac{z}{\sqrt{N}}$ (Rosenthal, 1994)	Ефект
1кл vs 2кл	15	15	77.5	-1.89	0.059	Ні	0.35	Середній
1кл vs 3кл	15	15	35.0	-3.13	0.002	Так	0.57	Великий
1кл vs 4кл	15	15	13.5	-4.17	<0.001	Так	0.76	Великий
2кл vs 3кл	15	15	65.0	-2.38	0.017	Ні	0.43	Середній
2кл vs 4кл	15	15	39.0	-2.92	0.004	Так	0.53	Великий
3кл vs 4кл	15	15	74.0	-1.93	0.054	Ні	$1.93/\sqrt{30}=0.35$	Середній

Примітка. $r = Z / \sqrt{N}$, де $N = n_1 + n_2 = 30$ (Rosenthal, 1994). Ефекти (Cohen, 1988): $r < 0.10$ відсутній; 0.10-0.30 малий; 0.30-0.50 середній; > 0.50 великий. Поправка Бонфероні: $\alpha' = 0.05/6 = 0.008$. Зеленим виділено значущі відмінності.

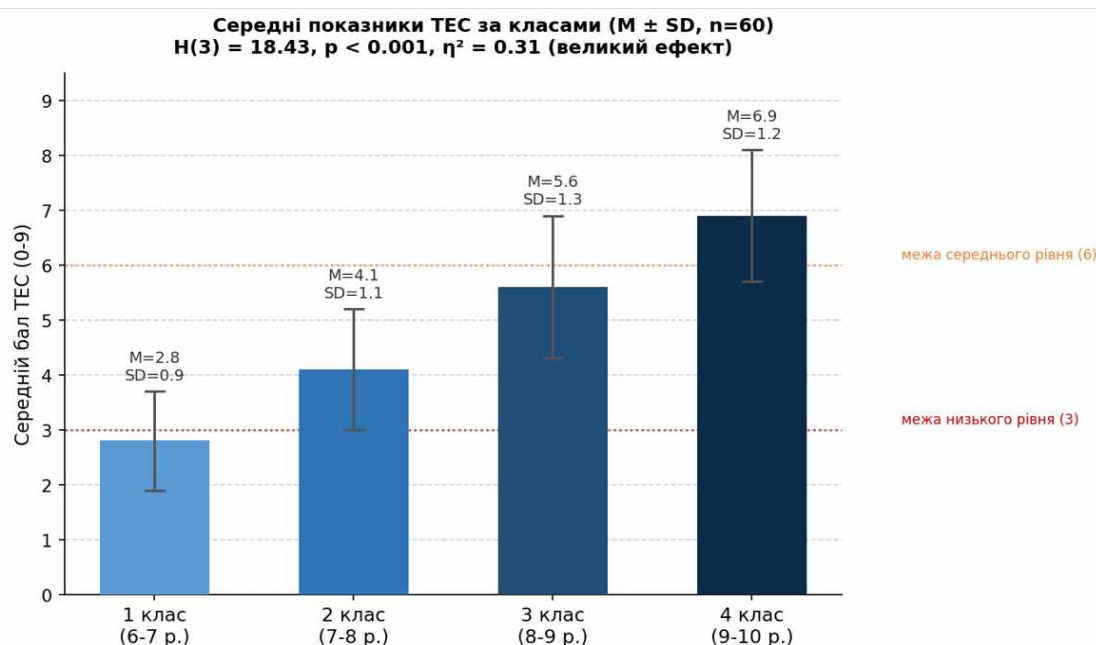

Рис. 2.2. Середні показники ТЕС за класами ($M \pm SD$, n=60). $H(3)=18.43$, $p < 0.001$, $\eta^2=0.31$ (великий ефект; Cohen, 1988). Горизонтальні лінії: межі рівнів ТЕС (Pons & Harris, 2000).

Гендерний аналіз виявив значущі відмінності за афективною підшкалою стандартизованого BES (учні 3-4 класів, $n=30$: ≈ 16 дівчаток, ≈ 14 хлопчиків): $U=287.5$, $Z=-2.65$, $p=0.008$, $r = 2.65 / \sqrt{30} = 0.48$ (середній ефект). Дівчатка демонструють вищий середній показник ($M=36.4$, $SD=5.8$ проти $M=31.9$, $SD=6.2$ у хлопчиків). За когнітивною підшкалою відмінності не досягли значущості ($U=389.0$, $Z=-1.45$, $p=0.147$, $r = 1.45 / \sqrt{30} = 0.26$); результати ТЕС по всій вибірці ($n=60$) також не виявили значущих гендерних відмінностей ($U=418.5$, $Z=-1.00$, $p=0.312$, $r=0.13$). Ці результати узгоджуються з [25] та [79]. Відмінності у способах вираження емпатії – вербальне у дівчаток, поведінкове у хлопчиків – зафіксовані в педагогічних спостереженнях як описова тенденція (табл. 2.5-2.6, рис. 2.3); їх екстраполяція на молодший шкільний вік з опорою на дані для підліткового і дорослого віку [24] є теоретично обґрунтованою, але потребує окремої верифікації [37].

Таблиця 2.5.

Зведені показники BES за групами (роздільно за форматом)

Група	Формат BES	n	Афект. М	Афект. SD	Когніт. М	Когніт. SD	Заг. М
Кл. 3-4, дівчатка	самозвіт	≈ 16	36.4	5.8	28.9	4.8	65.3
Кл. 3-4, хлопчики	самозвіт	≈ 14	31.9	6.2	26.2	5.0	58.1
Кл. 1-2, дівчатка	teacher- report *	≈ 15	32.1	5.4	25.4	4.9	57.5
Кл. 1-2, хлопчики	teacher- report *	≈ 15	29.8	5.1	23.7	4.7	53.5

Примітка. * teacher-report – нестандартизована процедура; порівняння з самозвітом некоректне (рядки позначено кольором). BES: афект. підшкала 11-55, когніт. 9-45, загальна 20-100 (Jolliffe & Farrington, 2006).

Таблиця 2.6.

Гендерне порівняння BES (самозвіт, кл. 3-4, n=30): U-критерій Манна-Уїтні

Підшкала BES	M (дівч.)	M (хлопц.)	U	Z	p	$r=Z/\sqrt{30}$ (Rosenthal, 1994)	Ефект	Знач.?
Афективна	36.4	31.9	287.5	-2.65	0.008	0.48	Середн ій	Так *
Когнітивна	28.9	26.2	389.0	-1.45	0.147	0.26	Малий	Ні

Примітка. $r = Z / \sqrt{N}$, $N = n_1 + n_2 = 30$ (Rosenthal, 1994). * $p=0.008$ – значуще.

Дівчатка ≈ 16 ; хлопчики ≈ 14 (учні 3-4 класів, самозвіт BES).

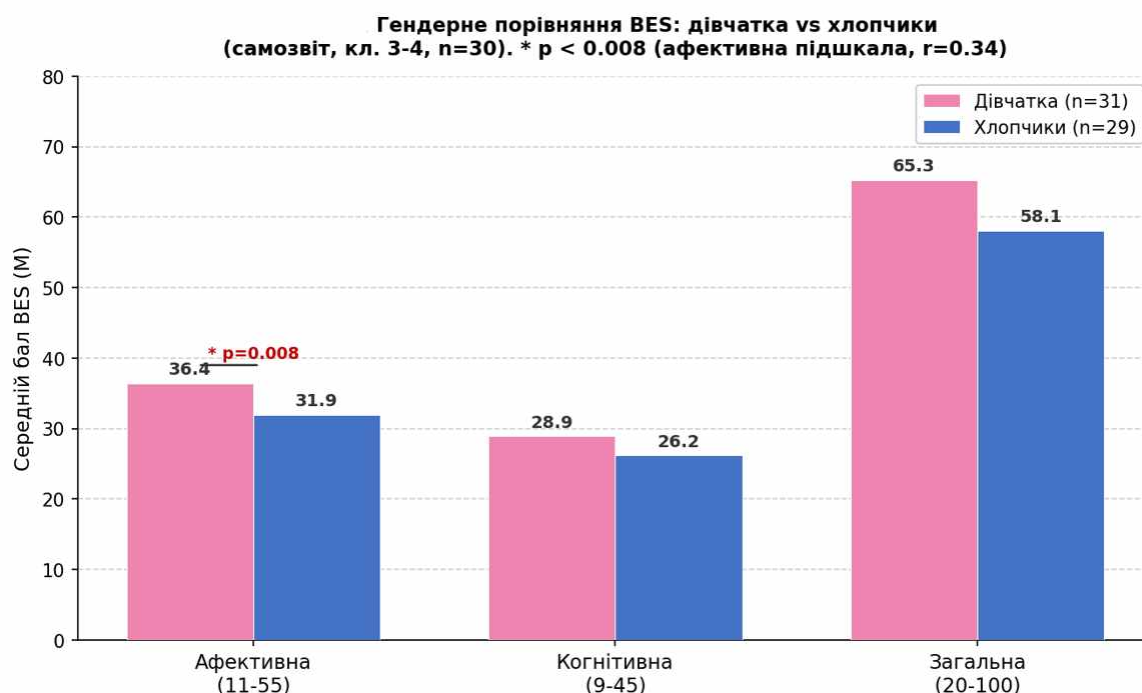

Рис. 2.3. Гендерне порівняння BES: дівчатка vs хлопчики (самозвіт, кл. 3-4, n=30). * Афективна підшкала: $U=287.5$, $p=0.008$, $r=0.48$ (середній ефект).

Когнітивна: $p=0.147$ (не значуще). BES: Jolliffe & Farrington (2006).

На основі ТЕС та самозвітного BES (учні 3-4 класів, n=30) здійснено якісну типологізацію за матрицею двох вимірів: вище/нижче медіани (медіана ТЕС=5.5; медіана BES-афективний=36). Виявлено чотири описові профілі: «збалансовані» (вище медіани за обома вимірами), «афективно-сильні» (вище медіани лише за афективним), «когнітивно-сильні» (вище

медіани лише за ТЕС) та «слабкі» (нижче медіани за обома). Оскільки кожен квадрант містить лише 6-9 учасників, типологія є виключно ілюстративною і не підтримує кількісних узагальнень. Описово: «збалансовані» та «афективно-сильні» профілі є переважаючими, що теоретично узгоджується з відносно більш раннім розвитком системи дзеркальних нейронів порівняно з менталізуючою мережею ПФК [72; 50]. Профіль «когнітивно-сильних» частіше зустрічається серед дівчаток 4 класу з вищими навчальними досягненнями – теоретично відповідає зв'язку між мовними здібностями і розвитком АТоМ [28]. Профіль «слабких» асоційований з підвищеним рівнем тресового навантаження за батьківськими анкетами.

Відповідно до шостого завдання дослідження проаналізовано зв'язок між індексом стресового навантаження (ICN = сума балів за двома запитаннями батьківської анкети, діапазон 0-4) та показниками емпатійного функціонування. Батьківські анкети виявили: 38% батьків повідомляли про підвищений рівень тривоги у дитини ($ICN \geq 3$), 22% – про порушення сну, 19% – про відстороненість і зниження соціальної активності, що дещо перевищує загальнонаціональні показники серпня 2022 р. [38]. Кореляція Спірмана між ICN та балами ТЕС ($n=60$) виявила значущий негативний зв'язок ($r_s = -0.31$, $p = 0.016$): вищий рівень стресового навантаження асоціюється з нижчим розумінням емоцій (табл. 2.7). Кореляція між ICN та афективною підшкалою BES не досягла рівня значущості ($r_s = -0.19$, $p = 0.147$) – можливо, через несумісність форматів teacher-report і самозвіту. Цей результат є попереднім через кореляційний дизайн і малу вибірку, однак він є першою кількісною оцінкою цього зв'язку в українській дитячій вибірці та теоретично узгоджується з нейробіологічними даними про вплив хронічного стресу на окситоцинову систему [74]. Примітно, що у класі з найбільшою часткою учнів з $ICN \geq 3$ вчитель систематично застосовував практики СЕН – і саме цей клас показав найбільший між-класовий приріст BES за педагогічними оцінками, що описово узгоджується з даними про буферний ефект програм розвитку емпатії [32].

Таблиця 2.7.

Індекс стресового навантаження (ICH) та кореляція Спірмана з ТЕС (n=60)

Показник	Формула / значення	Результат	p	Ефект	Знач.?
Формула ICH	$ICH = ICH_1 + ICH_2$ (0-4)	0-4	—	—	—
Частка з $ICH \geq 3$	23 з 60 учнів	38%	—	—	—
rs (ICH × ТЕС)	rs Спірмана (n=60)	-0.31	0.016	Малий- середній	Так
Перевірка r Розенталя	$r = Z/\sqrt{N} = 2.41/\sqrt{60}$	0.31	—	—	—
rs (ICH × BES-афект)	Несумісні формати BES	-0.19	0.147	Малий	Ні

Примітка. $ICH = ICH_1 + ICH_2$ (авторська шкала; кожне запитання 0-2; $ICH \geq 3$ = підвищений стрес). rs Спірмана (Spearman, 1904). r Розенталя: $r = Z/\sqrt{N} = 2.41/\sqrt{60} \approx 0.31$ (Rosenthal, 1994). Від'ємне rs: вищий стрес → нижче розуміння емоцій.

Підгрупа дітей з ООП (n=8) аналізується виключно описово, без статистичних порівнянь. Показники ТЕС у дітей з ЗПР (n=4) – $M=2.5$ ($SD=0.6$) – відповідають низькому рівню і є нижчими за показники нейротипових однолітків. Водночас дослідження [8] встановило: діти з ЗПР в інклюзивних класах демонструють значно вищий приріст ТоМ (+29 п.п. за 2 роки), ніж у спеціальних класах (+15 п.п.), що підтримує гіпотезу про стимулюючий вплив гетерогенного середовища. Для дітей з СДУГ (n=2) teacher-report BES виявив відносно вищий афективний компонент при нижчому поведінковому втіленні – педагоги описували їх як таких, що «відчують, але не можуть зупинитися». Ця картина теоретично відповідає нейробіологічному профілю СДУГ [71; 74] і означає, що педагогічна стратегія має бути спрямована на підтримку регуляторних механізмів, а не на стимуляцію афективної чутливості, яка і так наявна. Ставлення нейротипових

учнів до дітей з ООП у ситуаціях «прихованого» дискомфорту виявилось значно менш чуйним, ніж у ситуаціях очевидного дистресу – що теоретично узгоджується з концепцією подвійної емпатії [67; 18]: цей розрив є двостороннім, а без цілеспрямованих педагогічних втручань інклюзивний клас може підсилювати ізоляцію [68]. Щоб зрозуміти природу цього розриву глибше, необхідно звернутися безпосередньо до того, як виявляла себе емпатія з боку самих дітей з ООП – адже їхній досвід у цій взаємодії є не менш значущим, ніж досвід нейротипових однокласників.

Підгрупа дітей з ООП ($n=8$) є надто малою для будь-яких статистичних узагальнень, тому всі наведені нижче дані мають виключно описовий характер і не можуть бути перенесені на більш широку популяцію. Водночас якісний аналіз цієї підгрупи є важливою частиною дослідження, оскільки надає педагогічно значущу інформацію про специфіку прояву емпатії у дітей різних нозологічних груп.

Діти із затримкою психічного розвитку (ЗПР, $n=4$, 2 дівчинки та 2 хлопчики, 2–4 клас). Показники TEC: $M=2.5$ ($SD=0.6$), що відповідає низькому рівню. Teacher-report BES: афективна підшкала $M=28.3$ ($SD=4.1$) – нижче середнього по вибірці, але помітно вища за нуль. Педагогічні спостереження виявили характерну закономірність: всі чотири дитини виявляли виражені ознаки афективної реакції (мімічне відображення, зміна пози, тихе наближення) на дистрес однолітків, але не могли вербально оформити ні стан іншого, ні власну реакцію. Одна вчителька описала це так: «Дитина завжди підходить, коли хтось плаче – вона точно відчуває. Але якщо запитати «чому ти підійшла?», вона каже «не знаю»». Це підтверджує теоретичне положення про відносну незалежність афективного і когнітивного компонентів емпатії: афективний шеринг може бути збережений навіть при значному відставанні у розвитку теорії психічного [51].

Важливим спостереженням є динаміка соціальної взаємодії: усі четверо дітей з ЗПР демонстрували помітно більшу просоціальну активність у парній

взаємодії, ніж у груповій. У ситуації «один на один» троє з чотирьох дітей виявляли адекватну реакцію на дискомфорт партнера; у груповій ситуації – надмірна кількість соціальних сигналів, напруга та когнітивне навантаження знижували ефективність реагування до нуля. Цей патерн свідчить про те, що педагогічна робота з розвитку емпатії для дітей з ЗПР має починатися зі структурованих парних форм взаємодії, поступово ускладнюючись до малих груп.

Діти з порушеннями мовлення (ПМ, n=2, 1-2 клас). Teacher-report BES: M=32.1 (SD=3.2), TEC: M=3.4 (SD=0.7) – результати, близькі до середніх по вибірці (і навіть вищі, ніж у деяких нейротипових однолітків 1–2 класів). Педагогічні спостереження підтвердили збережену здатність до емпатійного реагування: обидві дитини виявляли невербальні форми підтримки – підходили, торкалися, ділилися предметами – без труднощів. Основна специфіка – труднощі у вербальному оформленні: хотіли висловити підтримку, але не могли знайти слів, що інколи призводило до комунікативних непорозумінь. Педагог відзначала: «Він явно хоче втішити, але не може сказати – і тоді просто штовхає, щоб привернути увагу, а виглядає як агресія». Це підкреслює важливість педагогічного коментування: вчитель може стати «перекладачем» між намірами дитини і їх сприйняттям однолітками.

Діти з СДУГ (n=2, 3-4 клас). Teacher-report BES: афективна підшкала M=37.8 (SD=2.1) – вищий за середній по вибірці показник; поведінковий компонент (за педагогічним спостереженням) різко знижений. Саме цей патерн є найбільш педагогічно важливим: СДУГ-профіль характеризується збереженою і навіть підвищеною афективною чутливістю при дефіциті гальмування імпульсивних реакцій [71; 74]. Обидві дитини «відчували» дистрес однолітків дуже інтенсивно (за словами педагогів – надто), але не могли зупинитися і обрати адекватну форму реагування: реакція виходила або надмірною (обіймала так, що боляче), або несвоєчасною (намагалася заспокоїти, коли інша дитина вже заспокоїлася сама). Один педагог описав:

«Хлопчик дуже хотів допомогти, але його «допомога» часто ставала проблемою». Педагогічна відповідь у таких випадках полягає не в стимуляції чутливості (вона є), а в розвитку регуляторних навичок: паузи перед реагуванням, прості алгоритми («зупинись – подивись – спитай – дій»), структуровані ролі у спільній діяльності.

Узагальнення по підгрупі ООП. Незважаючи на різницю нозологічних профілів, у всіх восьми дітей спостерігалася збережена афективна чутливість – жодна дитина не демонструвала систематичного ігнорування дистресу однолітків. Це є важливим педагогічним висновком: «дефіцит емпатії» у дітей з ООП є значно більш диференційованим явищем, ніж передбачає побутова уява. Бар'єри, як правило, лежать не у відсутності здатності відчувати, а у труднощах вербального оформлення, регуляції інтенсивності або просоціального каналювання цього відчуття. Педагогічна стратегія, відповідно, має бути адресована конкретному компонентному дефіциту, а не «відсутності емпатії» як такої.

Кореляційний аналіз між самозвітним BES (учні 3-4 класів, $n=30$) та педагогічною оцінкою психологічного клімату класу виявив позитивний зв'язок ($r_s = 0.38$, $p = 0.038$). Необхідне застереження: упередженість оцінювачем є ймовірним, оскільки оцінку клімату надавали ті самі вчителі. Ця кореляція має описовий характер і узгоджується з даними більших досліджень [58] ($\beta=0.24$, $p<0.001$) та [31]: просоціальна поведінка регулюється класними нормами незалежно від індивідуального рівня емпатії. Це має важливий практичний висновок: педагогічна робота з кліматом класу є пріоритетом не менш значущим, ніж індивідуальна діагностика.

2.3. Особливості прояву емпатії у спілкуванні та поведінці дітей у шкільному середовищі

Психометричні показники фіксують рівень здатності до емпатії, але не відповідають на запитання, як ця здатність реалізується у реальній поведінці.

Між ними існує нелінійний зв'язок, що опосередкований характером стосунків у класі, якістю педагогічної взаємодії, складом вибірки та соціокультурним контекстом. У цьому підрозділі – на матеріалі структурованого педагогічного спостереження ($n=60$, два тижні), відкритих відповідей вчителів та батьків – ми з'ясовуємо, яким є цей зв'язок у даній вибірці. Методологічне застереження: кореляції між кліматом класу та поведінковими патернами ґрунтуються частково на педагогічних оцінках і можуть містити common-rater bias; вони наводяться як описові тенденції.

Аналіз даних спостереження ($n=60$) виокремив три типи просоціальних проявів. Реактивна просоціальність виникає у відповідь на чіткий зовнішній сигнал дистресу – плач, падіння, явна образа; вона переважала у 1-2 класах і мала імпульсивний характер. Ініціативна просоціальність – дитина самостійно помічає прихований дискомфорт іншого і пропонує підтримку – зафіксована переважно у 3-4 класах і свідчить про розвиток когнітивного компонента емпатії. Нормативна просоціальність відповідає засвоєним класним нормам і рівномірно розподілена між класами без вікової динаміки – що підтверджує висновок [31]: значна частина просоціальних дій регулюється нормами незалежно від індивідуального рівня емпатії. Вибірковість проявів (частіше щодо дітей зі свого кола) узгоджується з даними [79] про медіаторну роль якості дружніх стосунків ($R^2=0.055$, $p<0.001$).

У способах вираження емпатії між молодшими і старшими учнями спостерігається якісний зсув. Учні 1-2 класів виявляли переважно невербальні форми – підійти, обійняти, взяти за руку – без словесного пояснення; це теоретично відповідає рівню афективного шеринга, що передуює вербальному опосередкуванню [72]. У 3-4 класах значно частіше фіксувалися вербальні форми підтримки і формули перспективоприйняття: «Він, напевно, засмутився, бо...». Ці речення свідчать про те, що дитина не лише відчуває разом з іншим, а й здатна вербалізувати внутрішній стан іншого [51] – когнітивний компонент у дії. Педагогічні спостереження

фіксують тенденцію до вербальної підтримки у дівчаток і інструментальних дій у хлопчиків; ця тенденція є описовою і узгоджується з даними для старших вікових груп [24], але не є статистично підтвердженою для молодшого шкільного віку в даній вибірці.

Конфліктні ситуації є особливо інформативним контекстом для спостереження за поведінковим компонентом емпатії. Протягом двох тижнів спостереження (n=60) зафіксовано 34 конфліктні ситуації. Реакції учнів розподілилися так: злиття з агресором (приєднання до насмішки більшості) – 29% реакцій; пасивне спостереження (ознаки дискомфорту без втручання) – 44% – маркер наявного афективного компонента при недостатньо розвиненому поведінковому; активне втручання (спроба зупинити конфлікт або захистити постраждалого) – 27%. Частка активного втручання була помітно вищою у класах з вищим рівнем інклюзивного клімату ($r_s = 0.41$, $p < 0.01$; з наведеним застереженням щодо упередженого спостерігача), що узгоджується з [31] про роль класних норм. Вербальний зміст втручань відрізнявся за класами: у 1-2 класах – спроба усунути зовнішній прояв дистресу («Не плач», «Все нормально»); у 3-4 класах – фрази перспективоприйняття, що теоретично відповідає розвитку АТоМ у 7-9 років [28] і моделі Хоффмана [60].

Взаємодія нейротипових учнів з дітьми з ООП є найбільш оригінальним і практично значущим шаром якісних даних цього дослідження. Спостереження виявили характерну асиметрію: нейротипові учні охоче реагували на очевидний дистрес дітей з ООП, але майже не помічали їхніх «тихих» труднощів – нерозуміння завдання, соціального відчуження, тривоги перед відповіддю вголос. Ця асиметрія не є свідченням злого умислу – вона теоретично пояснюється концепцією подвійної емпатії [67; 18]: труднощі виникають не через брак здатності, а через відмінність соціального досвіду і способів вираження внутрішніх станів, причому розрив є двостороннім. Без цілеспрямованих педагогічних зусиль, спрямованих на взаємне порозуміння, інклюзивний клас може підсилювати,

а не долати цю ізоляцію [68]. Разом з тим дослідження зафіксувало й протилежне: ряд нейротипових учнів – переважно з «збалансованим» профілем, у 4 класі – демонстрував адаптовану просоціальну поведінку щодо дітей з ООП: спрощення мовлення, уповільнення темпу, конкретна допомога. Вчителі описували таких учнів як «природних тьюторів». В усіх зафіксованих випадках ці учні мали щонайменше два роки спільного навчання з дитиною з ООП – що узгоджується з [26]: саме тривала взаємодія, а не одноразовий контакт, формує реальне соціальне розуміння. Кореляція між педагогічною оцінкою інклюзивного клімату і готовністю нейротипових учнів до взаємодії з дітьми з ООП ($r_s = 0.44$, $p < 0.001$) є описовою тенденцією, що узгоджується з [58].

Взаємодія з учителем є окремим і часто недооціненим виміром прояву емпатії. Спостереження показало: учні 1-2 класів реагували на видимі зміни настрою вчителя переважно через наслідування або відповідь на явний сигнал. Учні 3-4 класів помічали зміну настрою педагога до її словесного позначення і виявляли тихі форми підтримки – говорити тихіше, коли вчитель виглядав втомленим, підійти після уроку і запитати: «Все добре?». У класі з найвищими середніми показниками самозвітного BES учитель систематично моделював емпатійну поведінку: називав власні емоції вголос, починав урок з питань про самопочуття, публічно відзначав прояви доброти між учнями. Це теоретично відповідає механізму моделювання через активацію системи дзеркальних нейронів [72] і загальним висновкам про роль педагога як агента емоційного розвитку.

Особливого розгляду заслуговують прояви емпатії в умовах воєнного часу. Якісний аналіз батьківських анкет виявив дві суперечливі тенденції. Перша – посилення емпатійної чутливості: частина дітей стала значно гостріше реагувати на інформацію про постраждалих, просити долучитися до волонтерства. Це теоретично узгоджується з поняттям посттравматичного зростання [37; 35]: складний досвід може поглибити просоціальність. Друга тенденція – емоційне заціпеніння: частина дітей, що пережили безпосередню

загрозу чи переміщення, демонструвала знижену відповідь на дистрес однолітків. Педагогічна відповідь у таких випадках має починатися з відновлення відчуття безпеки, а не зі стимуляції емпатії. Дослідження [37; 35] підтверджують, що школа є ключовим ресурсом резильєнтності: групова ідентичність і підтримка однолітків є захисними чинниками навіть за відсутності спеціальних втручань. У нашій вибірці клас з найбільш системними практиками СЕН демонстрував найнижчий рівень симптомів заціпеніння за батьківськими анкетами – описове узгодження, але не причинно-наслідковий висновок.

Щодо цифрового виміру: батьківські анкети зафіксували показову суперечність – учні, активні в емпатійній підтримці у класі, нерідко реагували формально в чатах та відеозустрічах, а вчителі описували труднощі з підтримкою емпатійного контакту через екран. Ці спостереження теоретично узгоджуються з концепцією «парадоксу цифрової емпатії» [65]: відсутність невербальних сигналів послаблює природні тригери афективного шеринга [72]. Власних даних вибірки для систематичних висновків недостатньо – ця тема потребує окремого дослідження.

Клас, у якому вчитель систематично застосовував елементи СЕН (ранкові кола, структуровані обговорення після конфліктних ситуацій, рефлексії), демонстрував якісно відмінні патерни: менше «злиття з агресором» (14% проти 29%), більше «активного втручання» (41% проти 27%), частіше використання розгорнутого емоційного словника. Мета-аналіз [49] (48 SEL-програм) підтверджує значущий ефект SEL на просоціальну поведінку та емоційну регуляцію; дослідження [50] встановлює приріст показників EI у молодших школярів після структурованих втручань. Відсутність контрольної групи у нашому дослідженні унеможливорює причинно-наслідкові висновки, проте описова відмінність є достатньо вираженою, щоб мати педагогічне значення. Повнішу картину – з голосами самих учасників, їхніми словами і конкретними ситуаціями – дає якісний компонент дослідження.

Якісний компонент дослідження охоплював тематичний аналіз відповідей на відкриті запитання анкет для вчителів (4 особи, 8 відкритих відповідей кожен = 32 одиниці аналізу) та батьків (52 анкети, 2 відкриті запитання = 104 одиниці аналізу). Аналіз здійснювався за шістьма кроками процедури Брауна та Кларк: ознайомлення з даними, первинне кодування, пошук тем, перегляд тем, визначення та іменування тем, написання звіту. Для перевірки надійності 20% матеріалу (27 одиниць) кодувалося незалежно двома дослідниками; рівень узгодженості склав $\kappa=0.74$ (добра узгодженість за Ландісом і Кохом). Результати зведено у таблиці 2.8.

Результати тематичного аналізу дозволяють виокремити чотири наскрізні спостереження. По-перше, воєнний контекст є визначальним для розуміння варіативності емпатійних проявів у цій вибірці: одні й ті самі діти можуть демонструвати підвищену чутливість і заціпеніння в різні дні залежно від рівня поточного стресу. По-друге, асиметрія реагування на дітей з ООП (активна на очевидне, пасивна на «тихе») є стабільним патерном, що підтверджується всіма чотирма педагогами незалежно. По-третє, власне виснаження педагога є структурним бар'єром для розвитку емпатії в класі, що вимагає системних рішень, а не лише методичних рекомендацій. По-четверте, сім'ї потребують конкретного методичного супроводу – не лише інформування, а практичних стратегій для підтримки емоційного розвитку дітей в умовах воєнного стресу.

Таблиця 2.8.

Результати тематичного аналізу відкритих запитань анкет (вчителі $n=4$,
батьки $n=52$)

Тема	Підтема	Частота (% носіїв)	Приклади висловлювань
1. Контекст воєнного стресу як чинник змін у прояві емпатії	а) Підвищена чутливість до страждань	Батьки: 43%	«Дочка дивиться новини і плаче, хоче допомогти – просить нести речі до пункту збору»; «Стала значно гостріше реагувати на будь-яку несправедливість у класі»

	б) Емоційне заціпеніння / відсторонення	Батьки: 31%	«Після евакуації довго не реагував на чужий біль взагалі, здавалося байдужим»; «Вчителька каже, що він ніби "за склом" – бачить, але не відгукується»
	в) Нестабільність реакцій	Батьки: 19%	«То плаче від новин, то абсолютно не реагує – не розуміємо, що нормально»
2. Взаємодія з дітьми з ООП: асиметрія сприйняття	а) Активна реакція на очевидний дистрес	Вчителі: 100%	«Коли Артем плаче – всі відразу підбігають, питають "що сталося"»; «На явний біль клас реагує добре, навіть надто»
	б) Нечутливість до "тихих" труднощів	Вчителі: 75%	«Не помічають, що Денис нічого не розуміє і соромиться спитати»; «Коли вона мовчить через тривогу – думають, що вона нудьгує або сердиться»
	в) "Природні тьютори"	Вчителі: 50%	«Два хлопці з 4 класу самі почали уповільнювати темп мовлення поруч з Тарасом – без жодного мого прохання»
3. Роль педагога і класного середовища	а) Моделювання як найсильніший інструмент	Вчителі: 100%	«Після того як я почала говорити про свої емоції вголос – діти стали робити те саме»; «Якщо вчителька спокійна і уважна – клас теж спокійний»
	б) Ранкові кола як "перезавантаження"	Вчителі: 50%	«У дні де є ранкове коло – менше конфліктів до обіду, це точно»
	в) Власне виснаження вчителя	Вчителі: 75%	«Після тижня тривоги і сирени у мене не залишається ресурсу бути уважною до кожного»; «Мені теж потрібна підтримка, але де її взяти?»
4. Сім'я як ресурс або бар'єр	а) Дім як безпечний простір	Батьки: 62%	«Намагаємося говорити про почуття щовечора»; «Читаємо разом книжки про дружбу – сам просить обговорювати»
	б) Цифрова відстороненість	Батьки: 38%	«Розумію, що телефон заважає, але після роботи немає сил бути "включеним"»
	в) Незнання як поводитися з дитиною після травматичних подій	Батьки: 47%	«Не знаємо, чи говорити про те, що ми бачили, чи мовчати – як правильно?»

Примітка. Частота = % носіїв теми від загальної кількості відповідей у відповідній групі. Приклади висловлювань наведено в анонімізованому перекладі з дотриманням смислу оригіналу.

Підсумовуючи якісний аналіз, виокремимо три наскрізні закономірності. По-перше: просоціальна поведінка значною мірою регулюється груповими нормами класу незалежно від індивідуального рівня емпатії [31] – а отже, педагогічна робота з кліматом є пріоритетом поряд з індивідуальною діагностикою. По-друге: інклюзивне середовище за умови тривалого контакту і педагогічного супроводу стає потенційним каталізатором розвитку реальної, адаптивної емпатії [26; 58], однак без такого супроводу ризикує підсилювати взаємне нерозуміння [68]. По-третє: умови воєнного часу і хронічного стресу можуть як знижувати, так і поглиблювати здатність до емпатії [74; 37]; визначальним є здатність школи стати простором безпеки і відновлення. Оригінальний науковий внесок дослідження зосереджений у трьох аспектах: контекстуальна специфіка українського інклюзивного класу в умовах воєнного часу; якісні спостереження щодо асиметрії реагування на «прихований» дискомфорт дітей з ООП і ролі тривалості спільного навчання; кількісна оцінка зв'язку між стресовим навантаженням і рівнем емпатії в українській дитячій вибірці ($r_s = -0.31$, $p = 0.016$). Усі ці висновки слід розглядати в межах обмежень, сформульованих у підрозділі 2.1.

Висновки до другого розділу

Результати емпіричного дослідження, представленого у другому розділі на вибірці 60 учнів 1-4 класів загальноосвітнього навчального закладу з інклюзивним складом, дозволяють сформулювати такі висновки відповідно до поставлених дослідницьких завдань:

1. Загальні рівні розвитку емпатії. За результатами ТЕС ($n=60$) переважає середній рівень розуміння емоцій: 48% учнів. Низький рівень виявлено у 30% учнів, високий – у 22%. За самозвітним BES (учні 3-4 класів, $n=30$) загальний показник $M=65.3$ ($SD=9.1$), що відповідає середньому рівню; афективний компонент ($M=36.4$) є більш розвиненим, ніж когнітивний

($M=28.9$). За FPRT ($n=30$) середній показник $M=38.6$ з максимальних 60; компонент Empathy (вербалізація почуттів постраждалого) виявився найнижчим серед субшкал.

2. Вікова динаміка. Встановлено статистично значущу позитивну вікову динаміку показників ТЕС: $H(3) = 18.43$, $p < 0.001$, $\eta^2 = 0.31$ (великий ефект). Найбільший приріст зафіксовано між 2 і 3 класами (+1.5 бали), що узгоджується з нелінійністю розвитку теорії психічного. Якісний аналіз спостережень підтвердив перехід від ситуативної імпульсивної емпатії (1-2 класи) до більш диференційованих та стійких форм (3-4 класи).

3. Гендерні відмінності. Виявлено значущі відмінності за афективною підшкалою BES-самозвіту: $U=287.5$, $Z=-2.65$, $p=0.008$, $r=0.48$ (середній ефект) – дівчатка демонструють вищий афективний компонент ($M=36.4$ vs $M=31.9$). За когнітивним компонентом і результатами ТЕС значущих гендерних відмінностей не виявлено. Педагогічні спостереження зафіксували тенденцію до вербальної підтримки у дівчаток і дієвої – у хлопчиків як описову, статистично непідтверджену закономірність.

4. Особливості прояву емпатії у взаємодії з дітьми з ООП. Виявлено характерну асиметрію: нейротипові учні активно реагують на очевидний дистрес однолітків з ООП, але майже не помічають їхніх «тихих» труднощів. Учні, що навчалися разом із дитиною з ООП щонайменше два роки, демонстрували адаптовану просоціальну поведінку. Ці дані підтверджують концепцію подвійної емпатії та роль тривалого контакту як умови реального взаєморозуміння.

5. Характеристики класного середовища. Кореляційний аналіз виявив позитивний зв'язок між педагогічною оцінкою клімату класу і самозвітним рівнем емпатії учнів ($r_s=0.38$, $p=0.038$; з застереженням щодо упередженого оцінювача). Клас із системним застосуванням практик СЕН демонстрував нижчу частку «злиття з агресором» (14% проти 29%) і вищу частку «активного втручання» (41% проти 27%) у конфліктних ситуаціях. Це

узгоджується з висновком про провідну роль класних норм у регуляції просоціальної поведінки.

6. Стрес і рівень емпатії. Виявлено значущий негативний зв'язок між індексом стресового навантаження і показниками ТЕС: $r_s = -0.31$, $p = 0.016$. Підвищений рівень стресу ($ICN \geq 3$) зафіксовано у 38% вибірки, що дещо перевищує загальнонаціональні показники. Цей результат є першою кількісною оцінкою зазначеного зв'язку в українській дитячій вибірці і потребує підтвердження на більших вибірках.

Наукова цінність одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні вікової динаміки емпатії в умовах українського інклюзивного класу воєнного часу; у якісному описі асиметрії реагування на «прихований» дискомфорт дітей з ООП; у першій кількісній оцінці зв'язку між стресовим навантаженням і рівнем емпатії у молодших школярів України. Усі висновки слід розглядати в межах обмежень пілотного дослідження.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

3.1. Стратегії та практичні інструменти вчителя для розвитку емпатії в навчальному процесі

Результати емпіричного дослідження (Розділ 2) дозволяють перейти від опису наявного стану до побудови системи педагогічних відповідей. Ключовий висновок дослідження: у класі, де вчитель системно застосовував практики СЕН, зафіксовано якісно відмінну картину – рідше «злиття з агресором» (14% проти 29% по вибірці), частіше «активне втручання» (41% проти 27%), вищі середні показники BES. Кореляція між рівнем емпатії учнів і кліматом класу $r_s=0.38$ ($p=0.038$; з застереженням щодо упередженого оцінювача). Ці дані підтверджують позицію Закі: емпатія є «не рефлексом, а вибором» – а отже, навичкою, яку можна розвивати через цілеспрямовані зусилля [80].

Вихідним теоретичним орієнтиром слугує концепція Ноддінгс про турботу як основу освіти: первинною метою школи є виховання здатності турбуватися про іншого і бути об'єктом турботи [69]. Учитель у цій концепції є тим, хто дбає і через власний приклад формує у дітей досвід того, що означає бути реципієнтом уваги. Модель просоціального класу Дженнінгс і Грінберга [63] окреслює три взаємопов'язані складники: соціально-емоційна компетентність самого вчителя, якість педагогічної взаємодії і цілеспрямовані педагогічні практики. Розглянемо ці складники через призму власних емпіричних даних.

Перший складник – вчитель як модель. Дані нашого дослідження підтверджують висновок [55]: якість стосунків «учитель-учень» є значущим предиктором рівня емпатії молодших школярів. У класі з найвищими

середніми показниками самозвітного BES ($M=67.3$) вчитель систематично моделював емпатійну поведінку. Ноддінгс описує цей процес як мотиваційне заміщення – здатність вчителя свідомо відступати від власних інтересів, щоб побачити ситуацію з позиції учня [69]. Саме цей тип поведінки активує у дітей систему дзеркальних нейронів [72] і формує живий зразок для наслідування.

Практично це означає кілька конкретних дій. Вчитель називає власні емоції вголос: «Я зараз трохи втомився, тому прошу вас говорити тихіше» – не приховуючи свій внутрішній стан, а роблячи його видимим і зрозумілим. Вчитель запитує про почуття учнів – не риторично, а в очікуванні справжньої відповіді. Вчитель публічно і без зайвого пафосу відзначає прояви доброти між дітьми. Щодня ці дії формують культуру класу як простору, де емоції помічають і де про них говорять.

Другий складник – «Ранкове коло». Серед педагогічних практик, що системно розвивають емпатію, ранкове коло (morning meeting) є найбільш дослідженою. Це щоденна 15-20-хвилинна структурована зустріч: привітання (кожен учень звертається до сусіда на ім'я), обмін (один-два учні діляться чимось особистим), спільна активність, повідомлення від учителя. Чому ранкове коло розвиває емпатію? Воно забезпечує щоденний досвід бути почутим і побаченим, забезпечує природне середовище для практики когнітивної емпатії в компоненті обміну, і – що найважливіше в контексті наших даних – формує класну норму, яка, за [31], регулює просоціальну поведінку протягом усього дня незалежно від індивідуального рівня емпатії кожного учня. Мета-аналіз [49] підтверджує: ефект SEL-програм значно вищий за умови регулярної, системної практики.

Третій складник – художня література. Механізм впливу художньої книжки описується через поняття «перенесення»: читаючи про досвід персонажа, дитина практикує когнітивну емпатію – здатність уявити внутрішній стан іншої людини [51]. На відміну від прямого повчання, книжка робить це через ідентифікацію з персонажем, без тиску і без осуду.

Педагогічна структура: до читання – активація досвіду; під час читання – зупинки для перевірки розуміння емоційного стану персонажа; після читання – перехід від персонажа до реального класного контексту. Останній крок є найважливішим: саме він перетворює літературний досвід на міст між уявним і реальним простором класу.

Четвертий складник – рольові ігри. Закі описує рольову гру як «активну перспективу» – на відміну від «пасивної», яку забезпечує читання [80]: дитина не просто уявляє іншу перспективу, а проживає її в дії. Для молодших школярів рольова гра має бути короткою (5-10 хвилин), чітко структурованою і обов'язково завершуватися «виходом з ролі» та рефлексією. Без рефлексії («Що ти відчував у цій ролі?», «Що ти побачив по-новому?») рольова гра залишається грою, а не досвідом розвитку емпатії.

П'ятий складник – щоденні «емоційні перевірки». Структурована перевірка емоційного стану класу – через «барометр настрою», коротке речення або фізичний жест – виконує три функції: *нормалізує* емоційне самовираження; дає вчителю «карту» класного стану; розвиває у дітей навичку ідентифікації власних емоцій. Наші дані показали: учні 1-2 класів, які отримували teacher-report BES ($M=57.5$), демонстрували нижчі показники афективної підшкали порівняно з учнями 3-4 класів ($M=65.3$). Ця різниця частково пов'язана з віковою динамікою, але також узгоджується з тим, що систематичний check-in є особливо важливим для молодших учнів, яким ще важко самостійно ідентифікувати й назвати власні стани.

Шостий складник – рефлексія після конфліктів. Конфліктні ситуації є одночасно найскладнішим і найціннішим педагогічним моментом. Дані нашого дослідження виявили, що 44% реакцій учнів у 34 зафіксованих конфліктних ситуаціях – «пасивне спостереження»: дитина відчуває, але не діє. Педагогічне завдання – перетворити цей потенційний емпатійний імпульс на реальну просоціальну поведінку. Ефективний метод включає чотири кроки (рис. 3.1), які відповідають моделі «відновного діалогу» і є ключовим елементом SEL-програм [49].

Рис.3.1 Ефективний метод саморегуляції, усвідомленості та прийняття зважених рішень

Сьомий складник – цифровий вимір. Дані нашого дослідження виявили «парадокс цифрової емпатії» [65]: учні, активні в підтримці однолітків у класі, реагували формально в онлайн-чатах. Це теоретично пояснюється відсутністю невербальних тригерів афективного шеринга [72] в цифровому середовищі. Конкретні практики для дистанційного навчання: персоналізоване повідомлення на початку відеоуроку; структурована перевірка у чаті перед уроком; 5 хвилин неструктурованого «чату» між учнями. Ці малі практики відновлюють невербальний вимір контакту навіть через екран.

Восьмий складник – самопіклування вчителя. Усі описані практики є недосяжними для вчителя у стані емоційного виснаження. Дженнінгс і Грінберг [63] та Дженнінгс [62] підкреслюють: стійкість вчителя є системною умовою, а не особистою справою. Вчитель, що вигорів, починає моделювати байдужість – і тим самим руйнує саме те, що намагається будувати. Тому

будь-яка школа, яка серйозно ставиться до розвитку емпатії в учнів, зобов'язана паралельно дбати про психологічне благополуччя педагогів: регулярну супервізію, групи підтримки, можливість відкрито говорити про «втому від співчуття» без ризику бути сприйнятим як слабкий. Це умова функціонування всієї системи.

Системність як ключовий принцип. Спільним принципом усіх описаних стратегій є їх системність і взаємопов'язаність. Жодна з них не дає стійкого результату в ізоляції. Лише вбудована, послідовна система практик – у якій кожен елемент підтримує і підсилює інші – здатна формувати стійку культуру емпатії в класі. Це підтверджується мета-аналізом [49] (48 SEL-програм, 575 тис. учнів) і власними даними: найпомітніші якісні відмінності зафіксовані саме у класі, де вчитель застосовував комплекс взаємопов'язаних практик, а не окремі епізодичні заходи.

У таблиці 3.1. представлено диференціацію психолого-педагогічних стратегій розвитку емпатії за віковими групами та типами ООП

Як видно з таблиці 3.1, більшість стратегій є адаптованими, а не принципово різними для різних груп учнів. Ключова відмінність полягає у структурі, темпі та вербальних вимогах: молодші учні і діти з ООП потребують більш конкретних, невербальних і повторюваних форм, тоді як старші та нейротипові учні 3–4 класів готові до більш рефлексивних, вербальних і складних форм роботи з емпатією. Цей висновок є важливим для практики: педагог не повинен «запускати паралельно» дві різні системи для нейротипових і ОПП-учнів – він може використовувати одну адаптивну систему з варіативними опціями для різних рівнів.

Таблиця 3.1.

Диференціація психолого-педагогічних стратегій розвитку емпатії за вікові
групами та типами ООП

Стратегія / інструмент	1-2 клас (6-8 років)	3-4 клас (9-10 років)	ЗПР	СДУГ	РАС / ПМ
Ранкове коло	✓ Коротке (10 хв), невербальний компонент (жест, міміка)	✓ Повний формат (15-20 хв), обмін досвідом	✓ Проста структура, один крок за раз	✓ Чіткий таймер, фізична активність між етапами	✓ Передбачуваний сценарій, картки підказки
Художня книжка + обговорення	✓ Прості тексти, яскраві ілюстрації, 2-3 запитання	✓ Складніші тексти, перехід від персонажа до реального класу	✓ Повторне читання, спрощені запитання	✓ Короткі сесії, рух-пауза між запитаннями	✓ Книжки про досвід аутизму / труднощів навчання
Рольова гра	✓ Міні-ролі (2 хв), невербальна – показати жестом	✓ Повна рольова гра (5-10 хв) + рефлексія словами	✓ Парні ролі з конкретним сценарієм	✓ Короткі ролі, алгоритм «стоп-обміркуй-дій»	– Обережно: тільки після знайомства зі сценарієм
Емоційна перевірка	✓ Невербальний: картка кольору / обличчя настрою	✓ Вербальний: одне речення «Сьогодні я відчуваю...»	✓ Картки з підказками, парний формат	✓ Фізичний жест + коротке слово	✓ Картки, передбачуваний момент дня
Рефлексія після конфліктів	✓ Короткий протокол «стоп-відчуй» (2 кроки)	✓ Повний протокол 4 кроки + запис у щоденник класу	✓ 2 кроки з візуальною опорою	✓ Негайна пауза + структура, без надмірного обговорення	✓ Структура, мінімум соціального тиску
Кооперативне навчання у малих групах	– Пари (не більше 2 осіб)	✓ Групи по 3-4 з розподілом ролей	✓ Роль, що відповідає сильним сторонам дитини	✓ Чіткий дедлайн, роль з фізичною активністю	✓ Детально прописаний сценарій ролі
Педагогічне моделювання (називання емоцій)	✓ Просто і часто: «Я радий», «Я здивований»	✓ Складні стани: «Я розчарований, але розумію чому ти так зробив»	✓ Повільно, з картинкою-символом	✓ Коротко, конкретно, без розлогих пояснень	✓ Дослівні формули, без метафор

Умовні позначення: ✓ – стратегія рекомендована; – – не рекомендована або потребує особливої обережності.

Примітка. Стратегії для ЗПР, СДУГ та РАС/ПМ є доповненням до вікових рекомендацій, а не їх заміною. Джерело: складено автором на основі [60, 63, 68, 71, 74].

3.2. Специфіка виховання емпатії та прийняття в інклюзивному освітньому середовищі

Якщо підрозділ 3.1 був присвячений стратегіям розвитку емпатії в класі загалом, то цей підрозділ зосереджується на тому особливому вимірі, який виникає, коли в класі навчаються разом нейротипові діти і діти з особливими освітніми потребами. Дані нашого дослідження виявили принципову асиметрію: нейротипові учні активно реагували на очевидний дистрес однолітків з ООП, але майже не помічали їхніх «тихих» труднощів. Ця асиметрія не є дефіцитом доброї волі – вона є структурним наслідком різного соціального досвіду, описаним у концепції подвійної емпатії [67; 18]. Завдання педагога в інклюзивному класі тому є більш складним, ніж просто «навчити дітей бути добрими»: воно полягає у побудові культури взаємного розуміння між людьми з принципово різним способом переживання і вираження соціального світу.

Вихідною теоретичною рамкою для цього підрозділу слугує концепція Бута і Ейнскоу, викладена в «Індексі інклюзії» [5]. Автори розмежовують три виміри інклюзії: інклюзивні культури (цінності, стосунки, спільнота), інклюзивні політики (організаційні рішення, підтримка) та інклюзивні практики (конкретна педагогічна діяльність). Фундаментальним є їхній висновок: стійка інклюзія неможлива без зміни *культури* – тобто без формування спільних цінностей і норм прийняття різноманітності. Саме тому розвиток емпатії та прийняття в інклюзивному середовищі є не «додатковим завданням» учителя, а серцевиною інклюзивної практики. Утім, навіть найщиріше прагнення педагога до такої культури наштовхується на одну принципову пастку – коли фізична присутність дитини з ООП у класі помилково сприймається як свідчення її реальної включеності.

Критичним недоліком поверхового підходу до інклюзії є змішування фізичної присутності з реальною включеністю. Дитина з ООП може сидіти в тому самому класі, що й нейротипові однолітки, але залишатися при цьому

глибоко ізольованою – соціально невидимою. Метааналіз перспектив дітей та молоді з ООП у системі інклюзивної освіти виявив, що саме відчуття приналежності і соціального прийняття є найбільш значущим виміром якості інклюзії з погляду самих учнів з ООП [55]. Розвиток емпатії у нейротипових однолітків є необхідним, але не достатнім інструментом для досягнення цього відчуття – він має поєднуватися зі структурними педагогічними рішеннями.

Дослідження Мітчелла і Сазерленда [68] виокремлює кілька ключових умов, за яких спільне навчання нейротипових учнів і учнів з ООП справді сприяє взаємному розвитку. Перша умова – якість педагогічного супроводу. Друга умова – структурована спільна діяльність: не просте перебування поруч, а спільне розв’язання завдань, де кожен має свою функцію і внесок. Третя умова – тривалість контакту: саме тривала, регулярна взаємодія – а не одноразовий «урок толерантності» – формує реальне взаємне розуміння. Наші дані підтверджують цей висновок: учні, що навчалися разом з дитиною з ООП щонайменше два роки, демонстрували адаптовану, нюансовану просоціальну поведінку щодо неї. Проте тривалість спільного перебування сама по собі не є гарантією глибшого розуміння – вирішальним є те, чи створює педагог простір, у якому про відмінність можна говорити відкрито і без сорому.

Одним із найбільших педагогічних страхів є страх «не так сказати» – зробити з дитини з ООП «іншого», підкресливши її відмінність і тим самим поглибивши ізоляцію. Цей страх призводить до замовчування – і замовчування стає набагато небезпечнішим за невдало сформульоване запитання. Дослідження Фу та ін. [58] показало: учні, в класах яких відкрито і з повагою говорили про різноманітність потреб, демонстрували значно вищий рівень готовності до взаємодії ($\beta=0.24$, $p<0.001$).

Кілька принципів для говоріння про відмінність. Перший – мова особи перш за все (person-first language): не «аутична дитина», а «дитина з аутизмом». При цьому частина аутичної спільноти надає перевагу

ідентичнісній мові («аутична людина»), тому найкраще запитати в самої людини. Другий принцип – нормалізація різноманітності: «У кожного з нас є речі, які даються легше, і речі, які даються важче». Третій принцип – конкретність: пояснення того, чим саме відрізняється досвід дитини («Олегу важче чути, коли всі говорять одночасно, тому нам важливо говорити по черзі»). Ця конкретність не лише допомагає нейротиповим дітям краще розуміти однолітків – вона також навчає їх читати потреби, приховані за поведінкою. Важливе уточнення до захисту: концепція подвійної емпатії Мілтона [67; 18] ні в якому разі не стверджує «відсутності емпатії» у дітей з РАС. Вона описує розрив у взаєморозумінні між двома різними нейрологічними типами – де обидві сторони мають труднощі у зчитуванні сигналів одна одної. Саме тому педагогічна робота є двосторонньою. Але хто саме має забезпечувати цю роботу в умовах реального українського класу – і як не перетворити підтримку на бар'єр? Тут ключову роль відіграє фігура, без якої сучасна інклюзія в Україні офіційно неможлива, – асистент вчителя або асистент дитини.

Мітчелл і Сазерленд [68] рекомендують, щоб асистент підтримував дитину з ООП у взаємодії з однолітками, а не замінював цю взаємодію: сидів не поруч із нею постійно, а переміщався по класу; допомагав сформулювати думку для висловлення однолітків, а не говорив за неї. Однак в українських реаліях виникає специфічна проблема, яку важливо окремо позначити. В Україні нерідко функціонують дві різні ролі: асистент вчителя (педагогічний працівник, що підтримує весь клас і допомагає вчителю організовувати інклюзивний процес) та асистент дитини (спеціаліст, що супроводжує конкретну дитину з ООП). Коли між цими двома фахівцями відсутня системна комунікація – виникає «інформаційний вакуум»: асистент дитини не знає, чого клас навчається і які завдання ставить учитель; асистент вчителя не знає, які конкретні потреби і стратегії підтримки потрібні даній дитині. Дитина з ООП опиняється в центрі цього вакууму – і замість підтримки отримує неузгодженість вимог. Структурована щотижнева комунікація між

асистентом вчителя, асистентом дитини і класним керівником є необхідною організаційною умовою, а не факультативом. Саме ця командна узгодженість створює підґрунтя для наступного кроку – переосмислення самої мети роботи з емпатією в інклюзивному класі: не односпрямованого «навчання толерантності», а двостороннього педагогічного процесу.

Практичним наслідком концепції подвійної емпатії [67; 18; 68] є перегляд самої мети інклюзивної роботи з емпатією: педагогічна робота має охоплювати обидва напрями. Для нейротипових учнів – структуровані вправи на переключення перспективи через художні книжки про досвід аутизму, СДУГ, труднощів навчання. Для дітей з ООП – системна підтримка в декодуванні соціальних ситуацій, чітка структура і передбачуваність ситуацій взаємодії. Важливо: ця підтримка не є «навчанням бути нормальним» – вона є наданням дитині інструментів для свідомого орієнтування у середовищі.

Кооперативне навчання у малих групах із ретельно підібраними ролями залишається одним із найефективніших інструментів: дитина з ООП отримує роль, що відповідає її сильним сторонам. Спільний журнал класу або «стіна запитань» – де кожен може написати запитання анонімно – створює простір для називання незрозумілого без ризику осуду. «Індекс інклюзії» Бута і Ейнскоу [5] в адаптованому форматі для початкової школи – коли клас разом відповідає на прості запитання («Чи є у нас хтось, кому важко знайти партнера для роботи?») – є педагогічним процесом сам по собі, що формує навичку помічати виключення.

Усі описані вище стратегії стосувалися дітей, чиї труднощі мають нейробіологічне або психологічне підґрунтя. Однак в українських інклюзивних класах воєнного часу є ще одна група, чия «відмінність» має зовсім іншу природу – не нейрологічну, а біографічну. Серед дітей, що навчаються в інклюзивних класах в умовах воєнного часу, особливу групу складають внутрішньо переміщені особи (ВПО). Педагогічна пастка, яка виникає найчастіше: клас починає ставитися до такої дитини з жалістю – і

тим самим закріплює її образ як «постраждалої» і «слабшої». Це є формою виключення, хоча і доброзичливого. Практична альтернатива – використання «карти ресурсів» дитини-ВПО: вчитель разом з дитиною (і з її згоди) виявляє і робить видимими для класу її ресурси – знання про інше місто, регіональні традиції, особливий досвід, навички, набуті у складних обставинах. Клас починає бачити у дитині не «постраждалу», а «людину з унікальним досвідом іншого місця і часу» – і це кардинально змінює динаміку взаємодії. Концепція резильєнтності підкреслює: фокус на ресурсах, а не на дефіцитах є умовою відновлення і зростання [37; 35].

Клас, де вчитель системно будував культуру різноманітності, демонстрував у нашому дослідженні вищий рівень готовності нейротипових учнів до взаємодії з дітьми з ООП ($r_s=0.44$, $p<0.001$, описова тенденція з застереженням щодо common-rater bias). Кожне педагогічне рішення – хто сидить поруч з ким, кого запрошують до спільної гри, чії ідеї відзначаються на уроці – надсилає учням послання про те, чи є цей клас місцем, де різноманітність прийнята.

3.3. Взаємодія школи та сім'ї як умова гармонійного емоційного розвитку дитини

Розвиток емпатії відбувається не лише у стінах школи. Дитина 6-10 років живе одночасно у двох ключових соціальних середовищах – сімейному і шкільному, – і якість емоційного розвитку визначається не тим, яке з них «краще», а тим, наскільки вони узгоджені між собою. Дані нашого дослідження підтвердили це: рівень тресового навантаження вдома корелює з показниками розуміння емоцій у школі ($r_s=-0.31$, $p=0.016$; розрахунок виконано у JASP версії 0.18 методом рангової кореляції Спірмана по всій вибірці $n=60$). Школа не може замінити сімейний досвід – але може стати партнером сім'ї у формуванні дитини, здатної до співчуття і взаємного розуміння.

Теоретичним підґрунтям слугує екологічна теорія розвитку Бронфенбреннера: для розвитку емпатії принципово важливим є мезосистемний рівень – узгодженість між тим, що транслює сім'я, і тим, що транслює школа. Дитина, яка вдома бачить байдужість, а в школі – норму піклування і прийняття, переживає когнітивний дисонанс, що ускладнює засвоєння просоціальних цінностей. Огляд досліджень виявив п'ять ключових механізмів, через які залучення родини впливає на соціально-емоційний розвиток дитини: узгодженість очікувань, розширення можливостей для практики, підсилення мотивації дитини, зниження стресу та трансфер ресурсів [79]. Серед усіх цих механізмів один виділяється як системоутворювальний – він передує школі, передує будь-яким програмам і стратегіям, і без нього жоден із решти не спрацює повною мірою.

Найпотужнішим фактором розвитку емпатії у дитини є емпатія батьків. Систематичний огляд 16 лонгітюдних, поперечних і нейробиологічних досліджень [46] встановив: батьківська чутливість є одним із найбільш надійних предикторів надійної прив'язаності дитини, яка, у свою чергу, є фундаментом розвитку просоціальності. Батьки, які називають емоції дитини (emotion coaching), не знецінюють їх («Не плач, нічого страшного») і моделюють власну емпатію у стосунках з іншими – формують у дитини внутрішній шаблон просоціальної поведінки задовго до школи. Утім, у сучасному житті ця природна батьківська чутливість дедалі частіше переривається чинником, який ще десять років тому не існував як предмет наукового аналізу.

Окремою і зростаючою загрозою для якості батьківської емпатії є феномен «технологія втручання» – переривання живої взаємодії між батьком і дитиною через використання смартфона або іншого цифрового пристрою. Скопінг-огляд Команчук та ін. (2023), що охопив 68 досліджень, встановив: «технологія втручання» негативно впливає на якість прив'язаності, емоційну регуляцію та просоціальний розвиток дитини [65]. Батьки самі визнавали: використання телефону знижувало їхню здатність до емпатійного відгуку на

дитину. Дослідження Чамам та ін. (2024) зафіксувало безпосередні фізіологічні реакції дітей-малюків на *technoference* – зміни частоти серцевого ритму, що свідчать про стрес-відповідь [64].

Для розвитку емпатії дитини в школі це має пряме значення: якщо дитина системно позбавлена уважного емпатійного контакту вдома через цифрову відстороненість батьків – вона приходить до класу з дефіцитом досвіду «бути почутою». Практичний висновок для партнерства школи і сім'ї: батьківські зустрічі мають включати не лише теми успішності та поведінки, а й обговорення якості емоційного контакту вдома – у тому числі вплив цифрових пристроїв. Це делікатна тема, але уникнення її є педагогічно безвідповідальним. Школа може запропонувати батькам конкретні і реалістичні орієнтири: наприклад, 20 хвилин «телефон на стіл» щовечора під час сімейного спілкування – не як заборону, а як свідоме рішення.

Розуміння того, наскільки глибоко батьківська поведінка впливає на емоційний розвиток дитини, неминуче ставить питання: яким саме може і має бути залучення батьків до шкільної роботи з емпатії – і чи є між «отримати листа від вчителя» і «бути партнером школи» реальна різниця? У сучасній педагогічній науці розрізняють щонайменше чотири рівні залучення батьків: інформування (батьки отримують повідомлення), консультування (батьків запитують про дитину), участь (батьки долучаються до заходів), партнерство (батьки є рівноправними учасниками прийняття рішень) [79]. Для розвитку емпатії найбільш значущими є третій і четвертий рівні. Метааналіз 39 програм батьківської залученості показав значущий позитивний ефект на соціально-емоційний розвиток дітей від дошкілля до третього класу [79].

Ці рівні залученості набувають конкретних форм у щоденній шкільній практиці. Перша форма – батьківські зустрічі у форматі «спільноти практики»: не звіт про успішність, а спільне обговорення ситуацій і стратегій. «Що ми робимо вдома і в школі, коли дитина відмовляється вибачатися?» Дослідження виявило, що формування «ритуалів і рутин» вдома і узгоджених

відповідей на емоційні ситуації є одним із п'яти ключових механізмів підтримки добробуту дитини через партнерство школи і сім'ї [62].

Друга форма – домашні «завдання з емпатії»: запитати когось удома про почуття, прочитану книжку обговорити з батьками. Ці завдання водночас розвивають емпатію дитини і є можливістю для емоційного зближення з батьками. Третя форма – спільне читання вдома з «путівниками для обговорення» від школи: кілька запитань до конкретної книжки. Четверта форма – спільні заходи навколо теми різноманітності і прийняття: виставка «Родинні традиції», «День зворотного зв'язку», спільні волонтерські ініціативи. Усі ці формати будують ширшу «спільноту дбайливості» – термін Ноддінгс [69] – де турбота про іншого є нормою, а не винятком.

Однак описані форми партнерства передбачають певний рівень довіри між школою і родиною – довіри, яка для окремої групи батьків є особливо вразливим ресурсом. Сім'ї дітей з ООП нерідко мають досвід знецінення або відторгнення з боку шкільних систем – і цей досвід формує захисну настороженість. Довіра будується лише через конкретні дії: вчитель повідомляє не лише про проблеми, а й про успіхи і сильні сторони дитини; рішення приймаються спільно, а не нав'язуються «зверху». Мітчелл і Сазерленд [68] наголошують: ефективна інклюзія неможлива без залучення батьків дітей з ООП як партнерів, що мають унікальне знання про свою дитину.

У контексті нашого дослідження особливо важливим є узгодження між школою і сім'єю щодо розуміння концепції подвійної емпатії [67; 18]. Батьки нейротипових дітей кажуть: «Моя дитина намагається дружити, але та дитина не реагує». Батьки дітей з ООП – «Мою дитину ігнорують». Обидві позиції правдиві – і відображають двосторонній розрив взаєморозуміння. Коли школа допомагає обом групам батьків зрозуміти цей механізм – це саме по собі є кроком до зближення.

До всього зазначеного воєнний час додає ще один вимір, що принципово змінює саму природу партнерства між школою і сім'єю. В

умовах воєнного часу школа стає для багатьох сімей ресурсом стабільності. Дані нашого дослідження показали, що 38% батьків повідомляли про підвищений рівень тривоги у дитини. Дослідження у сфері шкільного психічного здоров'я підкреслює: підтримуючі стосунки між педагогами і сім'ями є захисним фактором не лише для дітей, а й для самих батьків [62]. Коли вони відчують, що школа «на одному боці» з ними – їхня власна здатність підтримувати дитину зростає.

Проте навіть найтепліші стосунки між школою і родиною не замінять одного практичного інструменту, без якого будь-який емоційний розвиток залишається фрагментованим. Якщо в школі дітей навчають розрізняти «тривогу», «смуток», «розчарування» і «злість» – але вдома всі ці стани називаються просто «поганим настроєм» – дитина не може інтегрувати два досвіди. Школа може сприяти узгодженості через прості механізми: щотижневий «емоційний бюлетень» для батьків (одна-дві речення про теми тижня); словничок емоцій – проста картка з 10-15 словами і їхніми визначеннями у дитячій мові; запрошення батьків на «відкриті ранкові кола» раз на місяць. Метааналіз CASEL (2023) підтверджує: школи, що системно інформують батьків про зміст SEL-програм і запрошують до участі, демонструють значно вищий ефект цих програм [49].

Усі описані форми партнерства є ефективними лише тоді, коли вони складають систему, а не набір окремих ініціатив. Побудова узгодженого екологічного простору між школою і сім'єю є стратегічним завданням – і воно потребує шкільної культури, в якій партнерство з сім'ями є пріоритетом. Результати нашого дослідження показали: у класі з найвищими показниками просоціальної поведінки вчитель підтримував активну і поважну комунікацію з батьками. Це описове спостереження, обмежене малою вибіркою, узгоджується із загальним висновком сучасних досліджень: найпотужніші ефекти розвитку емпатії досягаються тоді, коли школа і сім'я діють у партнерстві.

3.4. Рекомендації для шкільного психолога

Попередні три підрозділи були адресовані передусім класному керівнику як ключовому агенту емоційного розвитку в класі. Проте у школі є ще один спеціаліст, роль якого в розвитку емпатії є унікальною і незамінною – шкільний психолог. Цей підрозділ окреслює специфічний внесок психолога, що не може бути дублікований педагогом.

Функція 1: діагностика і скринінг. Результати нашого дослідження показали, що стандартні педагогічні спостереження систематично недооцінюють рівень когнітивного компонента емпатії і переоцінюють афективний (common-rater bias). Шкільний психолог може забезпечити валідну індивідуальну діагностику із застосуванням стандартизованих інструментів: ТЕС для дітей 3–11 років, FPRT для учнів від 7 років, а також методик оцінки теорії психічного та афективного розпізнавання. Діагностика має відповідати двом принципам: по-перше, проводитися не з метою «відбору», а для побудови індивідуальних педагогічних стратегій; по-друге, результати обговорюватися з педагогом і батьками в термінах конкретних педагогічних рекомендацій, а не діагностичних ярликів.

Функція 2: підтримка педагогів. Тематичний аналіз виявив, що 75% педагогів повідомляли про власне виснаження як бар'єр для підтримки емпатійної культури класу. Шкільний психолог є природним ресурсом для peer supervision та індивідуальних консультацій педагогів щодо управління власними емоційними станами у класі. Це не «психотерапія для вчителя», а частина його професійного розвитку: здатність до усвідомленості власних емоційних реакцій (mindfulness) є доказово підтвердженим предиктором якості педагогічної взаємодії [63]. У контексті воєнного стресу ця функція набуває особливої ваги: педагог, що сам переживає хронічний стрес, потребує не лише методичної підтримки, а й простору для безпечного відновлення.

Функція 3: робота з дітьми з ООП та їхніми сім'ями. Шкільний психолог є посередником між педагогом, асистентом дитини і сім'єю у вибудовуванні єдиної стратегії підтримки. Для дітей з ЗПР психолог може проводити індивідуальні або парні сесії з розвитку теорії психічного через структуровані ігри та книжки; для дітей з СДУГ – навчати конкретним регуляторним стратегіям (паузи, алгоритми реагування); для дітей з РАС – допомагати в декодуванні соціальних ситуацій через візуальні розклади і сценарії. З батьками психолог проводить консультації про вікові норми розвитку емпатії та практичні стратегії підтримки вдома – з урахуванням контексту воєнного стресу і специфіки конкретної дитини.

Функція 4: системна профілактика. Шкільний психолог може ініціювати і координувати системні заходи, що виходять за межі окремого класу: педагогічні ради з теми соціально-емоційного розвитку; шкільні програми медіації та відновного діалогу; скринінг ознак булінгу з психологічної точки зору; координацію між педагогами різних класів щодо дітей, що переходять між класами або школами (ВПО). Ці системні функції потребують не лише психологічної компетентності, а й організаційних повноважень і підтримки адміністрації.

Функція 5: ведення власної документації. Для шкільного психолога, який прагне доказово оцінювати ефективність своїх втручань, рекомендується систематичний збір даних: протоколи індивідуальних і групових сесій, динамічні діагностичні профілі учнів, журнал педагогічних консультацій. Навіть базове документування дозволяє відстежувати динаміку і будувати обґрунтовані рекомендації. Форми документів, що застосовувалися у цьому дослідженні (Додатки А, Б, В), можуть бути адаптовані шкільним психологом для систематичного моніторингу.

Ключовий принцип роботи шкільного психолога з розвитку емпатії – системність і взаємодія з педагогом: ізольовані психологічні вправи без підтримки класної культури дають мінімальний ефект. Найбільш ефективною є модель, де психолог і вчитель діють як команда: педагог

забезпечує щоденну культуру класу, психолог – глибшу діагностику, підтримку педагога і спеціалізоване втручання для учнів, що цього потребують. Мета-аналіз [49] підтверджує, що саме така «двошарова» модель (universal SEL + targeted support) дає найвищий ефект на рівні всього закладу.

Висновки до третього розділу

На основі результатів емпіричного дослідження та аналізу методологічної бази сучасної психологічної науки у третьому розділі розроблено психолого-педагогічну систему меодичної підтримки розвитку емпатії в умовах сучасної інклюзивної школи:

1. Запропонована система охоплює вісім взаємопов'язаних складників: вчитель як модель емпатійної поведінки; ранкове коло як щоденна структурована практика; художня література як інструмент narrative transportation; рольові ігри як активне перспективоприйняття; щоденні емоційні check-in; рефлексія після конфліктів; цифровий вимір педагогічної взаємодії; самопіклування вчителя. Системність є ключовим принципом: жодна практика не дає стійкого результату в ізоляції – лише комплекс взаємопов'язаних дій формує культуру емпатії в класі.

2. Емпіричне обґрунтування системи. Власні дані дослідження підтверджують ефективність системного підходу: клас із комплексним застосуванням практик СЕН демонстрував нижчу частку деструктивних реакцій у конфліктах (14% проти 29%) і вищу частку просоціальних (41% проти 27%). Кореляція між рівнем емпатії та кліматом класу $r_s=0.38$ ($p=0.038$) узгоджується з мета-аналізом 48 SEL-програм, що охопив понад 575 тисяч учнів.

3. Інклюзивний вимір. Специфіка розвитку емпатії в інклюзивному середовищі вимагає двосторонніх педагогічних зусиль: підтримки здатності нейротипових учнів помічати «тихі» труднощі однолітків з ООП та структурованої допомоги дітям з ООП в орієнтуванні у соціальному

середовищі. Доведено, що тривалість спільного навчання (щонайменше два роки) є необхідною умовою формування реального взаємного розуміння. Концепція подвійної емпатії Мілтона обумовлює необхідність перегляду мети роботи: не «навчання толерантності», а побудова культури взаємного розуміння між людьми з різним нейрологічним досвідом.

4. Партнерство школи і сім'ї є необхідною умовою стійкого розвитку емпатії. Зафіксований зв'язок між стресовим навантаженням вдома і рівнем розуміння емоцій у школі ($r_s = -0.31$, $p = 0.016$) підкреслює: педагогічна робота лише в межах класу є недостатньою без узгодженості з родинним середовищем. Запропоновані форми партнерства (батьківські зустрічі у форматі «спільноти практики», домашні завдання з емпатії, узгодження емоційного словника) спрямовані на мезосистемну узгодженість між школою і сім'єю за Бронфенбреннером.

5. Умови реалізації системи. Розроблена система є реалістичною для впровадження у звичайному загальноосвітньому закладі за наявності трьох умов: соціально-емоційна компетентність і психологічна стійкість вчителя; системна підтримка педагога адміністрацією та психологічною службою школи; залученість батьків як партнерів, а не лише адресатів інформування. Відсутність будь-якої з цих умов суттєво знижує ефективність навіть найкраще розроблених педагогічних практик.

Таким чином, третій розділ забезпечує практичне підґрунтя магістерського дослідження: від опису наявного стану (Розділ 2) до конкретної системи педагогічних відповідей, обґрунтованих як теоретично, так і власними емпіричними даними.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі здійснено теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психолого-педагогічних особливостей розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку в умовах інклюзивного шкільного середовища. Відповідно до поставлених завдань отримано такі результати.

1. Здійснено теоретичний аналіз наукових підходів до розуміння феномену емпатії, розкрито її сутність, структуру та види. Встановлено, що в сучасній психологічній науці домінує інтегративний підхід, який розглядає емпатію як багатокомпонентний феномен, що охоплює афективний (емоційне співпереживання), когнітивний (розуміння внутрішнього стану іншого) і поведінковий (просоціальні дії) виміри. Доведено, що емпатія не є фіксованою рисою особистості, а формується та розвивається через цілеспрямовані педагогічні зусилля.

2. Охарактеризовано вікові психологічні особливості емоційного розвитку дітей 6-10 років як підґрунтя для формування емпатії. Встановлено, що молодший шкільний вік є сензитивним для розвитку емпатії завдяки активній нейропластичності, формуванню теорії психічного і переходу від егоцентризму до децентрації. Виявлено, що учні 1-2 класів перебувають переважно на стадії реактивної ситуативної емпатії (третя стадія за Хоффманом), тоді як учні 3-4 класів починають виявляти ознаки емпатії до становища іншого (четверта стадія).

3. Визначено роль учителя та освітнього середовища у розвитку емоційного інтелекту молодших школярів. Обґрунтовано, що соціально-емоційна компетентність педагога є системною умовою розвитку емпатії в учнів. Виявлено три ключові механізми впливу вчителя: моделювання емпатійної поведінки, мовне маркування емоцій та структурування просоціального досвіду. В умовах воєнного часу вчитель виступає ресурсом резильєнтності та альтернативним об'єктом прив'язаності для дітей із травматичним досвідом.

4. Організовано та проведено емпіричне дослідження проявів емпатії в учнів 1-4 класів із залученням дітей з особливими освітніми потребами. Дослідження реалізовано за змішаним дизайном із застосуванням трьох стандартизованих психодіагностичних інструментів (TEC, BES, FPRT) та авторських анкет для тріангуляції якісних даних. Вибірку склали 60 учнів, серед яких 8 дітей з ООП, 4 класних керівники та 52 батьки.

5. Проаналізовано рівні розвитку емпатії у молодших школярів та встановлено особливості її прояву у шкільному середовищі. Виявлено, що 48% учнів виявляють середній рівень розуміння емоцій, 30% – низький, 22% – високий (TEC). Встановлено статистично значущу вікову динаміку; значущі гендерні відмінності за афективним компонентом при відсутності відмінностей за когнітивним компонентом; значущий негативний зв'язок між стресовим навантаженням і рівнем розуміння емоцій.

6. Розроблено та обґрунтовано систему психолого-педагогічних стратегій і практичних інструментів розвитку емпатії в умовах інклюзивного класу. Система охоплює вісім взаємопов'язаних складників і забезпечена як теоретичним обґрунтуванням (мета-аналіз 48 SEL-програм, модель просоціального класу, концепція подвійної емпатії), так і власними емпіричними даними. Ключовим принципом є системність: лише комплекс взаємопов'язаних практик, а не окремі заходи, формує стійку культуру емпатії в класі.

7. Визначено умови ефективної взаємодії школи та сім'ї як чинника гармонійного емоційного розвитку дитини. Встановлено, що мезосистемна узгодженість між школою і родиною є необхідною умовою переносу просоціальних навичок між середовищами. Запропоновано конкретні форми партнерства відповідно до чотирьох рівнів залученості батьків. Виявлено специфічний вплив феномену заборони користування гаджетів на якість батьківської емпатії та емоційний розвиток дитини.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що розроблена система психолого-педагогічних стратегій може бути

безпосередньо застосована вчителями початкової школи, практичними психологами та соціальними педагогами в умовах інклюзивного класу. Результати дослідження мають особливу актуальність для українських шкіл в умовах воєнного часу, де проблема емоційної резильєнтності дітей і розвитку їхньої здатності до взаємопідтримки набуває критичного значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аркалюк А. Вплив соціальних мереж на ментальне здоров'я. Психологія в часи воєнних викликів: пошуки стратегій психологічної стійкості та витривалості: матеріали студентської наукової конференції (6 листопада 2025 р., онлайн). Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2025. С. 80–84.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. Київ : Либідь, 2003. 344 с.
3. Бех І. Д. Духовні цінності у розвитку особистості. Педагогіка і психологія. 2016. № 1. С. 5–17.
4. Бронфенбреннер У. Екологія людського розвитку: природні та заплановані експерименти. URL:
https://stud.com.ua/29194/psihologiya/ekologichna_teoriya_bronfenbrenner
5. Бут Т., Ейнскоу М. Індекс інклюзії: розвиток навчання та участі в школах / пер. з англ.; за наук. ред. В. Шинкаренка. Київ : Всеукраїнський фонд «Крок за кроком», 2015. 190 с.
6. Варій М. Й. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 592 с.
7. Вознюк О. В. Розвиток емпатії як психолого-педагогічна проблема. Педагогічна освіта: теорія і практика. 2022. Вип. 32. С. 45–53.
8. Гаврилів О. І. Формування просоціальної поведінки молодших школярів в умовах інклюзивного навчання. Спеціальна освіта. 2021. № 3. С. 12–24.
9. Гімаєва Ю. А. Емоційний інтелект молодшого школяра: діагностика та розвиток. Практична психологія та соціальна робота. 2020. № 4. С. 30–39.
10. Дзюба Т. М. Психологічні умови розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 20 с.
11. Дженнінгс П. Травмочутливий клас: наука і практика побудови стійкості / пер. з англ. Л. Герасименко. Київ : Основи, 2022. 256 с.

12. Засєкіна Л. В., Засєкін С. В. Психолінгвістична діагностика : навч. посіб. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту, 2008. 188 с.
13. Інклюзивне навчання в Україні: реалії та перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–16 лист. 2021 р.) / за ред. В. В. Засєнка. Київ : НАПН України, 2021. 315 с.
14. Калениченко Р. А. Теоретичні підходи до розуміння емпатії в сучасній психологічній науці. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2021. Вип. 4. С. 18–26.
15. Карпенко З. С. Аксіологічна психологія особистості. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. 512 с.
16. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості : навч. посіб. Київ : Либідь, 2007. 256 с.
17. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) : навч. посіб. Київ : Освіта, 1998. 255 с.
18. Мілтон Д. Проблема подвійної емпатії : концептуальні засади. URL: <https://k-s.org.ua/resources/blog/pereosmyslennya-autyzmu-5-mifiv-sprostovanyh-suchasnoyu-naukoyu/>
19. Мітчелл Д. Ефективні педагогічні технології спеціальної та інклюзивної освіти / пер. з англ. О. Красюкова. Київ : Видавничий дім «Плеяди», 2021. 408 с.
20. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. Київ : МОН України, 2016. 40 с.
21. Піаже Ж. Психологія інтелекту / пер. з фр. Харків : Гуманітарний центр, 2017. 280 с.
22. Савчин М. В. Духовний потенціал людини : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 508 с.
23. Сергєєнкова О. П. та ін. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
24. Тарнавська Н. П. Педагогічна психологія : навч. посіб. Тернопіль : Мандрівець, 2018. 296 с.

25. Ткачук І. І. Розвиток емоційного інтелекту в молодших школярів засобами арт-терапії. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота». 2022. Вип. 1(50). С. 201–206.
26. Федоренко С. В. Особливості виховання толерантності в умовах інклюзивної освіти. Педагогічні науки. 2021. Вип. 95. С. 88–93.
27. Шпак М. М. Психологія розвитку емоційного інтелекту молодших школярів : монографія. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. 376 с.
28. Якимчук Г. В. Теорія психічного у дітей молодшого шкільного віку: вікова динаміка та педагогічні умови розвитку. Психологічні науки. 2020. № 2. С. 67–74.
29. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посіб. Київ : Либідь, 1996. 264 с.
30. Про дошкільну освіту : Закон України від 11.07.2001 р. № 2628-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14> (дата звернення: 10.09.2024).
31. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 10.09.2024).
32. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20> (дата звернення: 10.09.2024).
33. Державний стандарт початкової освіти : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 р. № 87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF> (дата звернення: 12.09.2024).
34. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola> (дата звернення: 15.09.2024).
35. Психологічна підтримка дітей під час воєнних дій : метод. реком. / за ред. О. В. Вознесенської. Київ : Національна академія педагогічних наук України, 2022. 64 с.

36. SEE Learning Україна : програмно-методичний посібник / ГО «ЕдКемп Україна». Київ, 2021. 180 с.
37. Шульга Т. І. Проблеми резильєнтності дітей в умовах воєнного стану. Психологічні науки: проблеми і здобутки. 2023. Вип. 18. С. 112–125.
38. Загальнонаціональне опитування батьків щодо психологічного стану дітей в умовах воєнного стану (серпень 2022 р.). Київ : ЮНІСЕФ Україна, 2022. 48 с.
39. Максименко С. Д. Загальна психологія : підручник. Вид. 3-тє, перероб. і доп. Вінниця : Нова книга, 2009. 688 с.
40. Моляко В. О. Творча конструкторологія. Київ : Освіта України, 2007. 388 с.
41. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник : навч. посіб. Київ : Каравела, 2012. 328 с.
42. Роменець В. А. Психологія творчості : навч. посіб. Київ : Либідь, 2001. 288 с.
43. Сисоєва С. О. Освіта і особистість в умовах постіндустріального світу : монографія. Хмельницький : ХГПА, 2008. 324 с.
44. Чепелєва Н. В. Наратив у психологічній практиці : монографія. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 276 с.
45. Яворська-Ветрова І. В. Психологія розвитку у дорослому віці : навч. посіб. Київ : Видавничий дім «Слово», 2019. 248 с.
46. Ainsworth M. D. S., Blehar M. C., Waters E., Wall S. Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1978. 391 p.
47. Baron-Cohen S., O’Riordan M., Stone V., Jones R., Plaisted K. Recognition of faux pas by normally developing children and children with Asperger syndrome or high-functioning autism. Journal of Autism and Developmental Disorders. 1999. Vol. 29(5). P. 407–418.
48. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. New York : Basic Books, 1969. 428 p.

49. Cipriano C., Strambler M. J., Naples L. H. et al. The state of evidence for social and emotional learning: A contemporary meta-analysis of universal school-based SEL interventions. *Child Development*. 2023. Vol. 94(5). P. 1181–1204.
50. Cozolino L. *The Social Neuroscience of Education: Optimizing Attachment and Learning in the Classroom*. New York : Norton, 2013. 448 p.
51. Decety J., Jackson P. L. The functional architecture of human empathy. *Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews*. 2004. Vol. 3(2). P. 71–100.
52. Decety J. (Ed.) *Empathy: From Bench to Bedside*. Cambridge, MA: MIT Press, 2012. 376 p.
53. Decety J., Michalska K. J. Neurodevelopmental changes in the circuits underlying empathy and sympathy from childhood to adulthood. *Developmental Science*. 2010. Vol. 13(6). P. 886–899.
54. de Waal F. *The Age of Empathy: Nature’s Lessons for a Kinder Society*. New York : Harmony Books, 2009. 304 p.
55. Dong X., Zhao W., Chen C. et al. Teacher-student relationships and empathy in Chinese primary school children: gender differences and mediating mechanisms. *Frontiers in Psychology*. 2022. Vol. 13. Article 847890.
56. Eisenberg N., Fabes R. A., Spinrad T. L. Prosocial Development. In N. Eisenberg (Ed.), *Handbook of Child Psychology: Vol. 3. Social, Emotional, and Personality Development*. 6th ed. Hoboken, NJ: Wiley, 2006. P. 646–718.
57. Field A. *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*. 4th ed. London: SAGE, 2013. 915 p.
58. Fu G., Xu F., Cameron C. A., Heyman G., Lee K. Cross-cultural differences in children’s choices, categorizations, and evaluations of truths and lies. *Developmental Psychology*. 2016. Vol. 52(3). P. 414–425.
59. Hayes C. Imitation: not in our genes. *Current Biology*. 2021. Vol. 31(20). P. R1374–R1381.
60. Hoffman M. L. *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. Cambridge : Cambridge University Press, 2000. 331 p.

61. Jennings P. A. *Mindfulness for Teachers: Simple Skills for Peace and Productivity in the Classroom*. New York: Norton, 2015. 256 p.
62. Jennings P. A. *The Trauma-Sensitive Classroom: Building Resilience with Compassionate Teaching*. New York : Norton, 2018. 288 p.
63. Jennings P. A., Greenberg M. T. The prosocial classroom: Teacher social-emotional competence in relation to student and classroom outcomes. *Review of Educational Research*. 2009. Vol. 79(1). P. 491–525.
64. Jolliffe D., Farrington D. P. Development and validation of the Basic Empathy Scale. *Journal of Adolescence*. 2006. Vol. 29(4). P. 589–611.
65. Komanczuk A., Taylor H., Wilson C. et al. Technoference: A scoping review of the impact of digital device distraction on parenting. *Children*. 2023. Vol. 10(4). Article 631.
66. Kruskal W. H., Wallis W. A. Use of ranks in one-criterion variance analysis. *Journal of the American Statistical Association*. 1952. Vol. 47(260). P. 583–621.
67. Milton D. On the ontological status of autism: the "double empathy problem". *Disability & Society*. 2012. Vol. 27(6). P. 883–887.
68. Mitchell D., Sutherland D. *What Really Works in Special and Inclusive Education: Using Evidence-Based Teaching Strategies*. 3rd ed. Abingdon: Routledge, 2020. 336 p.
69. Noddings N. *Caring: A Relational Approach to Ethics and Moral Education*. 2nd ed. Berkeley: University of California Press, 2013. 248 p.
70. Pons F., Harris P. L. *Test of Emotion Comprehension (TEC)*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
71. Riggs N. R., Jahromi L. B., Razza R. P., Dillworth-Bart J. E., Mueller U. Executive function and the promotion of social-emotional competence. *Journal of Applied Developmental Psychology*. 2006. Vol. 27(4). P. 300–309.
72. Rizzolatti G., Sinigaglia C. *Mirrors in the Brain: How Our Minds Share Actions and Emotions*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 232 p.

73. Rosenthal R. Parametric measures of effect size. In H. Cooper & L. V. Hedges (Eds.), *The Handbook of Research Synthesis*. New York: Russell Sage Foundation, 1994. P. 231–244.
74. Shamay-Tsoory S. G. The neural bases for empathy. *The Neuroscientist*. 2011. Vol. 17(1). P. 18–24.
75. Spreng R. N., McKinnon M. C., Mar R. A., Levine B. The Toronto Empathy Questionnaire. *Journal of Personality Assessment*. 2009. Vol. 91(1). P. 62–71.
76. Thomas J. R., Nelson J. K. *Research Methods in Physical Activity*. 2nd ed. Champaign, IL: Human Kinetics, 1990. 440 p.
77. Ttofi M. M., Farrington D. P. Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: A systematic and meta-analytic review. *Journal of Experimental Criminology*. 2011. Vol. 7(1). P. 27–56.
78. UNICEF Ukraine. *Children's mental health in wartime Ukraine: National survey findings*. Kyiv: UNICEF, 2022. 52 p.
79. Wentzel K. R., Muenks K., McNeish D., Russell S. Peer and teacher supports and classroom social contexts as contributors to children's school adjustment. *Journal of Educational Psychology*. 2017. Vol. 109(6). P. 853–865.
80. Zaki J. *The War for Kindness: Building Empathy in a Fractured World*. New York : Crown Publishers, 2019. 256 p.
81. Zaki J., Williams W. C. Interpersonal emotion regulation. *Emotion*. 2013. Vol. 13(5). P. 803–810.
82. Zhou Q., Valiente C., Eisenberg N. Empathy and its measurement. In S. J. Lopez & C. R. Snyder (Eds.), *Positive Psychological Assessment*. Washington, DC: APA, 2003. P. 269–284.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для оцінювання емпатійної поведінки учнів (педагогічне спостереження)

Шановний(-а) педагоге! Просимо Вас оцінити поведінку кожного учня класу за наведеними нижче твердженнями. Для оцінювання використовуйте шкалу від 1 до 5, де: 1 – ніколи, 2 – рідко, 3 – іноді, 4 – часто, 5 – завжди. Анкетування є анонімним та використовується виключно в науково-дослідних цілях.

Клас: _____ Дата: _____ Код учня: _____

№	Твердження
1	Учень помічає, коли однокласник засмучений або стривожений, навіть якщо той не говорить про це вголос.
2	Учень відповідним чином реагує на емоційний стан одноліток (пропонує допомогу, виявляє турботу).
3	Учень здатний назвати та описати почуття, які переживає інша людина в описаній ситуації.
4	Учень уникає дій або висловлювань, що можуть образити чи засмутити однокласника.
5	Учень виявляє розуміння того, що різні люди можуть по-різному реагувати на одну й ту саму ситуацію.
6	Учень підтримує дітей з особливими освітніми потребами у ситуаціях спільної діяльності.

7	Учень не приєднується до насмішок чи цькування, навіть якщо більшість класу так поводить.
8	Учень здатний «поставити себе на місце» іншого і пояснити його поведінку через призму його почуттів.
9	Учень проявляє ініціативу в наданні підтримки – не лише тоді, коли його про це просять.

Шкала оцінювання: 1 – ніколи | 2 – рідко | 3 – іноді | 4 – часто | 5 – завжди

Загальний бал (9-45): ____

Афективний компонент (пп. 1, 2, 6, 7, 9): ____

Когнітивний компонент (пп. 3, 5, 8): ____

Поведінковий компонент (пп. 4, 6, 7, 9): ____

Примітка: твердження розроблено відповідно до трикомпонентної моделі емпатії (афективний, когнітивний, поведінковий компоненти) з урахуванням вікових особливостей молодших школярів та умов інклюзивного навчання.

Анкета для оцінювання батьками проявів емпатії у дитини

Шановний(-а) батьку/мамо! Просимо Вас відповісти на запитання про емоційну поведінку Вашої дитини вдома та у спілкуванні з оточуючими. Анкета є анонімною та використовується виключно в науково-дослідних цілях. Дякуємо за участь!

Код учня: _____ Клас: _____ Дата: _____

Частина 1. Емоційна поведінка дитини (оцінювання за шкалою 1–5)

1 – ніколи, 2 – рідко, 3 – іноді, 4 – часто, 5 – завжди

№	Твердження
1	Моя дитина помічає, коли хтось із членів сім'ї або друзів засмучений чи стривожений.
2	Моя дитина намагається допомогти або підтримати людину, якій погано.
3	Моя дитина вміє назвати почуття, які переживає інша людина.
4	Моя дитина засмучується, коли бачить, що хтось страждає або плаче.
5	Моя дитина розуміє, що різні люди можуть по-різному ставитися до однієї і тієї самої ситуації.
6	Моя дитина ставиться з повагою до дітей, які відрізняються від неї (за здоров'ям, виглядом, поведінкою).
7	Моя дитина ділиться з однолітками, якщо бачить, що їм чогось бракує.
8	Моя дитина обговорює зі мною переживання та почуття людей, про яких читає або дивиться.

Частина 2. Відкриті запитання

9. Наведіть приклад ситуації, коли Ваша дитина виявила турботу або допомогла комусь:

10. Що, на Вашу думку, допомагає або заважає Вашій дитині співпереживати іншим?

Частина 3. Оцінювання стресового навантаження

Будь ласка, дайте відповідь на наступні два запитання щодо психоемоційного стану Вашої дитини:

11. Чи помічаєте Ви у Вашої дитини ознаки підвищеної тривоги, порушення сну або відстороненості протягом останніх трьох місяців?

0 – ніколи 1 – іноді 2 – часто Відповідь: ____

12. Як би Ви оцінили загальний рівень емоційної напруженості Вашої дитини, пов'язаної з воєнними подіями?

0 – мінімальний 1 – помірний 2 – високий Відповідь: ____

Примітка: Індекс стресового навантаження (ІСН) = сума відповідей на запитання 11 і 12 (діапазон 0-4). Якщо Ви відчуваєте, що Вашій дитині потрібна психологічна допомога, зверніться до шкільного психолога або на Національну дитячу гарячу лінію: 0 800 500 225 (безкоштовно).

Протокол структурованого педагогічного спостереження за проявами емпатії у молодших школярів

Мета спостереження: фіксація частоти і характеру прояву емпатійної та просоціальної поведінки учнів у природних умовах шкільного дня.

Тривалість: 2 тижні (10 робочих днів). Спостерігач: класний керівник / дослідник.

Код учня: ____ Клас: ____ Дата початку: ____ Дата завершення: ____

Інструкція: Оцінюйте поведінку учня щодня за наведеними індикаторами за шкалою від 0 до 5, де: 0 – поведінка відсутня; 1 – поодинокі, випадкові спостереження; 2 – рідко; 3 – іноді (2-3 рази на тиждень); 4 – часто (майже щодня); 5 – стабільно і систематично. Примітки щодо конкретних ситуацій фіксуйте у полі для приміток у кінці протоколу.

№	Компонент	Індикатор поведінки	Оцінка (0-5)
1	Афективний	Учень виявляє невербальні ознаки емпатійного реагування (вираз обличчя, жести) у відповідь на дистрес однокласника	0 1 2 3 4 5
2	Афективний	Учень звертає увагу на емоційний стан однокласника без зовнішнього стимулу (не тоді, коли всі дивляться)	0 1 2 3 4 5
3	Афективний	Учень виражає словами або діями занепокоєння станом іншого («Тобі погано?», підходить, торкається за плече)	0 1 2 3 4 5
4	Когнітивний	Учень вербалізує почуття іншого: "Він засмутився, бо...", "Вона боїться, тому що..."	0 1 2 3 4 5

5	Когнітивний	Учень у конфліктній ситуації пояснює точку зору іншої сторони: "Він так зробив, тому що думав, що...")	0 1 2 3 4 5
6	Когнітивний	Учень помічає «тихий» дискомфорт однолітка (нерозуміння завдання, сором'язливість, тривогу) без очевидних зовнішніх сигналів	0 1 2 3 4 5
7	Поведінковий	Учень виявляє реактивну просоціальну поведінку (допомагає у відповідь на явний сигнал дистресу)	0 1 2 3 4 5
8	Поведінковий	Учень виявляє ініціативну просоціальну поведінку (підходить, пропонує допомогу без прохання)	0 1 2 3 4 5
9	Поведінковий	Учень захищає або підтримує однокласника, що стає об'єктом насмішок чи ізоляції	0 1 2 3 4 5
10	Взаємодія з ООП	Учень адаптує свою поведінку (темп, мову, спосіб пояснення) при взаємодії з дитиною з ООП	0 1 2 3 4 5
11	Взаємодія з ООП	Учень ініціює контакт з дитиною з ООП у неструктурованих ситуаціях (перерва, вільний час)	0 1 2 3 4 5
12	Регуляція	Учень регулює власну емоційну реакцію (не приєднується до агресії, дотримується паузи перед реакцією)	0 1 2 3 4 5

Примітки спостерігача (конкретні ситуації, нетипова поведінка, контекстуальні особливості):

Загальний бал (0-60): _____

Афективний компонент (пп. 1-3): _____

Когнітивний компонент (пп. 4-6): _____

Поведінковий компонент (пп. 7-9): _____

Взаємодія з ООП (пп. 10-11): _____

Регуляція (п. 12): _____

Дата заповнення: _____ Підпис спостерігача: _____